

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ X–XIII СТ. ПОГОРИНСЬКИХ
МІСТ ДОРОГОБУЖА І ПЕРЕСОПНИЦІ*Юрій ДОЛЖЕНКО¹, Богдан ПРИЩЕПА²**¹Інститут археології НАН України,
просп. Героїв Сталінграду, 12, 04210, м. Київ, e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net**²Рівненський державний гуманітарний університет,
вул. Степана Бандери, 12, 33028, м. Рівне, e-mail: archeol57@mail.ru*

Розглянуто етнічні ознаки на черепках із давньоруських міст Дорогобужа і Пересопниці, піднятих у 1984, 1989, 2003 роках. Визначено, що жіноча серія з Погориння несе у собі той же мезокранний, середньолиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т. Рудич, полянки київські та чернігівські. Використовуючи типологію В. Дяченка, визначено, що чоловіча збірна серія вкладається в Неополіський антропологічний тип східнослов'янських племен. За типологією Т. Алексеевої, чоловіча вибірка вкладається у мезодоліхокранний, відносно широколиций тип, де перебувають тиверці, уличі й древляни. За дискретно-варіюючими ознаками, де чоловіки і жінки розглядалися разом, після аналізу головних компонент простежено подібність досліджуваної групи з Погориння з черепами з території полян і сіверян. У ході порівняння досліджуваної групи за скороченими краніометричними даними виявлено подібність з балтійською групою Чудь та низкою західних серій.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, археологія, Погориння, антропологія, Давня Русь.

Землі над р. Горинню неодноразово згадували в літописах як окреме територіальне утворення “Погорина”, “Погоринські міста”. В період становлення Київської Русі в басейні р. Горині проходили кордони між племінними союзами волинян, древлян і дреговичів. Як свідчать писемні джерела, у кінці XI–XII ст. Погоринська волость служила не тільки демаркаційною зоною, яка розділяла Київську і Волинську землі, але була також своєрідним резервним фондом київських князів, звідки вони часто брали землі для пожалування своїм васалам [Андрияшев, 1887, с. 38; Котляр, с. 46]. У цьому сенсі в термін “Погориння” запропоновано вкладати не тільки географічне, але і соціальне значення [Рычка, 1988, с. 71].

Літописний центр Погориння – місто Пересопниця – понад сорок років є об'єктом досліджень археологічної експедиції, якою у 1974–1992 рр. керував В. Шолом'янець-Терський, а пізніше С. Терський [Терський, 2013, с. 252–263]. Через одинадцять років Погоринська археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею, Рівненського інституту слов'янознавства КСУ та Рівненського державного гуманітарного університету провела у 2002–2005 рр. дослідження в ур. Пастівник на північно-східній околиці села Пересопниці Рівненської обл.

Городище давнього Дорогобужа розташоване на північній околиці однойменного села, на північно-західному мисоподібному виступі високого корінного берега р. Горинь у місті впадання в неї струмка [Прищеп, 2011, с. 18]. Розташований на одному із головних сухопутних шляхів, що вів із Києва на захід, на пограниччі Київського і Волинського князівств, Дорогобуж був важливим військово-стратегічним центром київських князів [Прищеп, 2011, с. 8]. Досить часто Дорогобуж згадували у середині XII ст. у зв'язку з боротьбою за київський стіл Юрія Довгорукого та Ізяслава Мстиславича. Як тільки Юрію вдалось оволодіти Києвом, а Ізяслав змушений був відступити на Волинь, між ними виник конфлікт за порубіжне Погориння та його головні центри – Дорогобуж і Пересопницю [Прищеп, 2011, с. 7].

Як зазначала Т. Алексеева [Алексеева, 1973, с. 53], окрім серій, що опубліковані Г. Дебецем (черепи з розкопок К. Мельник-Антонович), в літературі фігурують древлянські черепи із розкопок В. Антоновича і С. Гамченка [Талько-Гринцевич, 1910, с. 61]. За зауваженнями Т. Алексеевої, вони не можуть бути використані, позаяк виміряні за методикою, що відрізняється від сучасної, а також у зв'язку з потраплянням до чоловічої вибірки жіночих черепів [Алексеева, 1973, с. 53].

Краніологічні серії, що походять з курганів із верхів'я Стиру й Горині (могильники – Білів, Волинь, Колоденка, Пересопниця, Піддубець, Старий Жуків, Теремно, Усичі), Т. Алексеева назвала умовно “західною” групою, а з курганів основної території (Андрієвичі, Зубковичі, Норинськ, Олевськ, Річиця, Ягнятин, Яжбердень) – “східною” [Алексеева, 1973, с. 54]. Антропологи відзначають, що по відношенню до всіх інших східнослов'янських груп (за винятком тиверців і уличів), етнічні групи Волині, незалежно від обряду поховань, є найбільш широколицими. Т. Алексеева підкреслила, що не дивлячись на подібність з дреговичами, яка проявляється за археологічними даними [Русанова, 1960], древляни являли собою самостійний антропологічний комплекс, відмінний від того, який відомий у верхів'ях Дніпра [Алексеева, 1973, с. 55]. Із древлянами пов'язують мезокранний череп у поєднанні з дуже широким і високим обличчям, з волинянами – доліхокранний, відносно широке й менш високе обличчя [Алексеева, 1973, с. 56]. Краніологічну серію з м. Возвягель, яка знаходиться на межі волинянських і древлянських земель, досліджувала Т. Рудич [Рудич, 1999, с. 794–803]. Антрополог відзначила, що жіноча і чоловіча група потрапляють до розмаху варіацій масивних форм, які належать до європеоїдів північної расової формації, та про збереженість архаїчних форм будови обличчя чоловічої мезокранної серії [Рудич, 2003, с. 202–214].

Позаяк давній Дорогобуж в історичних дослідженнях найчастіше розглядають поряд з Пересопницею [Прищепя, 2011, с. 11], а враховуючи те, що Пересопниця і Дорогобуж знаходяться в одному історичному регіоні – Погориння – за літописами, об'єднання антропологічних колекцій з цих міст цілком органічне. Також слід взяти до уваги, що хронологічно вони близькі: Пересопниця – ґрунтовий могильник другої половини XII–XIII ст.; Дорогобуж – люди, що загинули у середині XIII ст. Отже, спочатку ми дамо характеристику ґрунтовим похованням, потім курганним X–XII ст. і вже на третьому етапі дослідження об'єднаємо ці групи в одну збірну серію X–XIII ст.

Методика і матеріали. Опишемо спочатку формування краніологічної серії із міста Пересопниця. З території міста досліджено 7 черепів та їхні уламки XII–XIII ст., придатні для краніометрії (2 чоловічих і 5 жіночих). До них ми додали за індивідуальними даними Г. Дебеца (4 чоловічі поховання без нумерації), з розкопок К. Мельник [Мельник, 1910]. У фондах ІА НАНУ виявлено один череп, датований другою половиною X–першою половиною XII ст. (пох. 10) з розкопок К. Мельник [Мельник, 1910, с. 489–576]. Використовуючи середні дані з розкопок Р. Якимовича (3 черепи), а також зібрані Б. Прищепою (2 черепи), ми утворили чоловічу пересопницьку серію X–XIII ст. з 10 черепів (табл. 1). Але слід зазначити, що в таблицях Б. Міцкевича відсутні такі важливі ознаки, як ширина орбіти (51) від краніологічної точки максиллофронтале, кути горизонтального профілювання обличчя тощо, тому вибірка буде не повною.

Наступна група (5 чоловічих та 9 жіночих черепів), яка включена до збірної серії Погориння, походить з міста Дорогобуж. Поховання є виключно з братського могильника XIII ст. [Прищепя, 2011, с. 53–71]. Таким чином, всього з території Погориння досліджено 30 черепів та їхні уламки X–XIII ст., придатні для краніометрії (16 чоловічих і 14 жіночих).

Статевовікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводили безпосередньо у Рівненському краєзнавчому музеї. Виміри черепів здійснювали за стандартною краніологічною методикою, де за Мартіном вказувалася нумерація ознак, а назомаллярний та зиго-максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховували за допомогою номограми [Алексеев, 1964, с. 55, 58]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилось за методом Л. Бакстона та Г. Моранта [Buxton, Morant, 1933]. У таблицях лінійні

розміри вказані в міліметрах, кути – в градусах. Параметри позначені наступним чином: l – число випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – помилка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовували таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г. Дебецем [Алексеев, 1964]. Також, для характеристики збірної краніологічної серії із Пересопниці та Дорогобужа використана методика, яка відноситься до однієї із галузей расознавства – етнічної краніоскопії, запропонована О. Козінцевим [Козінцев, 1988]. При інтерпретації даних використані комп'ютерні програми, створені Козінцевими в 1993 р., а також А. Громовим (1996).

Характеристика краніологічного типу населення. Чоловіча серія з ґрунтових поховань Пересопниці, черепа князя Ізяслава Інгваревича і братської могили в Дорогобужі складається з трьох доліхокранних, трьох мезокранних і двох брахікранних черепів XII–XIII ст. (табл. 1, 2). У цілому група з 8 черепів характеризується добрим розвитком м'язового рельєфу, надперенісся і надбрівних дуг, мезокранною, високою черепною коробкою.

Таблиця 1

Середні розміри чоловічих давньоруських груп з Пересопниці та Дорогобужа (курганні X–XII ст. та ґрунтові поховання XII–XIII ст.)

№ за Маргіном	♂	Пересопниця. Курганний могильник з ямним тілопокладенням (розкопки Р. Якимовича) X–XII ст. Б. Міцкевич	Пересопниця. Курганний могильник з двома типами тілопокладення – в ямах та на горизонті (розкопки К. Мельник) X–XII ст. Г. Дебец 1946	Пересопниця. Перша половина XII ст., друга половина XIII ст. (розкопки Б. Прищепи 2003 р.). Ю. Долженко Б. Прищеп	Череп № 10 X–XII ст. з розкопок К. Мельник ♂?	Пересопниця. Збірна серія X–XIII ст. Ю. Долженко Б. Прищеп
	Ознаки / n	2–3	4	1–2	1	2–10
1.	Поздовжній діаметр	187,3 (3)	187,2 (4)	183,5 (2)	183,0	186,1 (10)
8.	Поперечний діаметр	137,3 (3)	136,0 (4)	154,0 (2)	140,0	140,3 (10)
8:1.	Черепний індекс	73,5 (3)	72,6 (4)	84,0 (2)	76,5	75,5 (10)
17.	Висотний діаметр ($b-br$)	139,0 (2)	135,2 (4)	135,2 (2)	132,0	135,7 (9)
5.	Довжина основи черепу	103,0 (2)	104,5 (4)	97,3 (2)	91,3	101,0 (9)
9.	Найменша ширина лоба	97,7 (3)	96,5 (4)	99,5 (2)	95,1	97,2 (10)
20.	Вушна висота ($p-br$)	–	–	118,6 (1)	108,8	113,7 (2)
32.	Кут профілю лоба ($nasion-met.$)	–	–	84,0° (2)	92,0°	85,3° (7)
45.	Вилічний діаметр	129,3 (3)	133,2 (4)	140,1 (2)	–	133,3 (9)
48.	Верхня висота обличчя	69,0 (3)	69,0 (4)	71,8 (2)	65,0	69,2 (10)
48:45.	Верхній лицевий індекс	53,4 (3)	51,9 (4)	51,3 (2)	51,6	51,7 (10)
54.	Ширина носа	26,0 (3)	24,5 (4)	24,4 (2)	22,9	24,7 (10)
55.	Висота носа	54,3 (3)	50,2 (4)	53,4 (2)	45,7	51,6 (10)
54:55.	Носовий індекс	47,9 (3)	49,0 (4)	45,7 (2)	50,1	48,1 (10)
51.	Ширина орбіти	–	–	42,7 (2)	38,8	41,4 (3)
52.	Висота орбіти	34,0 (3)	32,5 (4)	35,1 (2)	31,0	33,3 (10)
52:51.	Орбітний індекс від mf	–	–	82,1 (2)	79,9	81,4 (3)
72.	Кут загальнолицьовий	–	84,3° (4)*	87,0° (2)	82,0°	84,7° (7)
75(1).	Кут виступання носа	–	32,3° (4)*	26,5° (2)	27,0°	29,9° (7)
77.	Назо-малярний кут	–	–	137,0° (2)	138,5°	137,5° (3)
$\angle Zm'$.	Зигмаксиллярний кут	–	–	132,2° (2)	128,0°	130,8° (3)
SS.	Симотична висота	–	–	5,2 (2)	–	5,2 (2)
SC.	Симотична ширина	–	–	10,8 (2)	–	10,8 (2)
SS:SC.	Симотичний індекс	–	–	52,5 (2)	–	52,5 (2)
DC (49a)	Дакріальна хорда	–	–	23,4 (2)	–	23,3 (3)
DS	Дакріальна висота	–	–	11,7 (2)	–	11,7 (2)
DS:DC.	Дакріальний індекс	–	–	50,3 (2)	–	50,3 (2)

Продовження табл. 1

№ за Мартіном	♂	Дорогобуж. XIII ст. Ю. Долженко Б. Прищепа 2015	Погориння. (Пересопниця – перша половина XII ст., друга половина XIII ст., розкопки Б. Прищепи у 2003 р. та Дорогобуж XIII ст.) <i>Неополіський кран. тип</i>	Погориння. Збірна серія за вимірами Г. Дебеца X ст. та авторів цієї роботи X–XIII ст. (без трьох пересопницьких черепів роботи Б. Міцкевича) <i>Неополіський кран. тип</i>	Погориння. Загальна серія за вимірами Б. Міцкевича, Г. Дебеца X ст. та авторів цієї роботи X–XIII ст. <i>Неополіський кран. тип</i>
	Ознаки / n	4–6	6–8	8–13	7–16
1.	Поздовжній діаметр	186,1 (6)	185,4 (8)	185,8 (13)	186,0 (16)
8.	Поперечний діаметр	141,2 (6)	144,4 (8)	141,5 (13)	140,7 (16)
8:1.	Черепний індекс	75,9 (6)	78,0 (8)	76,2 (13)	75,6 (16)
17.	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	140,4 (6)	139,1 (8)	137,4 (13)	137,6 (15)
5.	Довжина основи черепа	105,5 (6)	103,4 (8)	102,8 (13)	102,8 (15)
9.	Найменша ширина лоба	97,5 (6)	98,0 (8)	97,3 (13)	97,3 (16)
20.	Вушна висота (<i>p-br</i>)	117,5 (5)	117,7 (7)	116,6 (8)	116,6 (8)
32.	Кут профілю лоба (<i>nasion-met.</i>)	87,3° (4)	86,2° (6)	86,0° (11)	86,0° (11)
45.	Виличний діаметр	140,8 (6)	140,6 (8)	138,1 (12)	136,3 (15)
48.	Верхня висота обличчя	64,6 (5)	66,6 (7)	67,3 (12)	67,6 (15)
48:45.	Верхній лицевий індекс	45,6 (5)	47,2 (7)	49,1 (12)	49,9 (15)
54.	Ширина носа	25,8 (5)	25,4 (7)	24,9 (12)	25,1 (15)
55.	Висота носа	49,5 (5)	50,6 (7)	50,1 (12)	50,9 (15)
54:55.	Носовий індекс	52,2 (5)	50,3 (7)	49,9 (12)	49,5 (15)
51.	Ширина орбіти	41,9 (5)	42,1 (7)	41,7 (8)	41,7 (8)
52.	Висота орбіти	30,4 (5)	31,7 (7)	31,9 (12)	32,3 (15)
52:51.	Орбітний індекс від <i>mf</i>	72,7 (5)	75,5 (7)	76,0 (8)	76,0 (8)
72.	Кут загальнолицьовий	89,5° (4)	88,7° (6)	86,5° (11)	86,5° (11)
75(1).	Кут виступання носа	33,0° (4)	30,8° (6)	31,0° (11)	31,0° (11)
77.	Назо-малярний кут	133,7° (5)	134,6° (7)	135,1° (8)	135,1° (8)
∠Zm'.	Зигомаксиларний кут	131,8° (4)	132,0° (6)	131,4° (7)	131,4° (7)
SS.	Симотична висота	5,5 (5)	5,4 (7)	5,4 (7)	5,4 (7)
SC.	Симотична ширина	12,7 (5)	12,1 (7)	12,1 (7)	12,1 (7)
SS:SC.	Симотичний індекс	44,4 (5)	46,7 (7)	46,7 (7)	46,7 (7)
DC (49a).	Дакріальна хорда	26,1 (4)	25,2 (6)	24,9 (7)	24,9 (7)
DS.	Дакріальна висота	11,5 (4)	11,5 (6)	11,5 (6)	11,5 (6)
DS:DC.	Дакріальний індекс	43,6 (4)	45,8 (6)	45,8 (6)	45,8 (6)

N – кількість спостережень (в дужках)

* за індивідуальними даними Г. Дебеца (1946)

Довжина основи черепа помірна, на межі з великими категоріями. Горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон, великих розмірів. Лоб помірної ширини, висота його вигину середня. Потилиця помірно широка, на межі з широкими абсолютними категоріями розмірів.

Довжина основи обличчя виміряна на 7 черепах, у середньому вона невелика. Верхня висота ортогнатного обличчя мала. Виличний діаметр великий (140,6 мм), але середня ширина обличчя помірних розмірів. Варіація виличного діаметру велика: від 136,0 мм у пох. № 10 до 145 мм (череп князя Ізяслава), коефіцієнт варіації нижче норми. Поперечний фаціо-церебральний індекс дуже великий. Верхньолицевий показчик дуже малий (еуріен), що вказує на широке обличчя у групі. На верхньому рівні обличчя дуже сильно профільоване, на середньому – помірно. Орбіти помірної ширини і малої висоти, за показчиком низькі (хамеконхія). Ніс малої висоти і помірної ширини, у цілому помірно широкий (мезоринія), кут його випинання великий. Перенісся помірно високе. Глибина іклової ямки мала (табл. 2).

Таблиця 2

Середні розміри та індекси збірної серії чоловічих черепів Погориння XII–XIII ст.
(Дорогобуж, Пересопниця та череп князя дорогобужського Ізяслава Інгваревича)

№ за Маргі-ном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	185,4	8	7,3	2,57	1,82	176,0	196,0
8	Поперечний діаметр	144,4	8	7,8	2,75	1,94	134,2	156,0
17	Висотний діаметр	139,1	8	4,5	1,58	1,12	130,4	146,2
5	Довжина основи черепа	103,4	8	4,9	1,75	1,24	96,5	111,0
9	Найменша ширина лоба	98,0	8	3,4	1,19	0,84	93,2	102,4
45	Вилічний діаметр	140,6	8	3,1	1,09	0,77	136,0	145,0
40	Довжина основи обличчя	95,7	7	5,0	1,89	1,34	89,0	103,5
48	Верхня висота обличчя	66,7	7	4,9	1,85	1,31	60,0	73,1
43	Верхня ширина обличчя	106,3	7	1,4	0,54	0,38	104,0	108,0
46	Середня ширина обличчя	99,6	7	7,6	2,89	2,04	88,0	112,5
55	Висота носа	50,6	7	3,2	1,21	0,85	44,8	54,9
54	Ширина носа	25,4	7	2,1	0,79	0,56	23,9	29,0
51	Ширина орбіти	42,1	7	1,9	0,70	0,50	39,6	44,9
52	Висота орбіти	31,7	7	2,6	1,00	0,70	28,4	35,2
20	Вушна висота	117,7	7	1,0	0,38	0,27	116,5	118,9
SC (57)	Симотична ширина	12,1	7	2,0	0,75	0,53	8,5	14,3
SS	Симотична висота	5,4	7	1,5	0,57	0,40	4,0	6,3
MC (50)	Максифронтальна ширина	20,6	6	2,5	1,01	0,72	17,5	23,8
MS	Максифронтальна висота	8,2	6	2,5	1,01	0,72	5,5	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,2	6	3,2	1,33	0,94	21,5	30,0
DS	Дакріальна висота	11,5	6	2,9	1,17	0,83	7,2	15,7
FC	Глибина кликової ямки	-3,7	6	1,6	0,67	0,47	-2,0	-6,0
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	86,2°	6	3,3	1,35	0,96	81,0°	90,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	76,2°	6	3,6	1,47	1,04	71,0°	81,0°
72	Кут загальнолицьовий	88,7°	6	2,9	1,17	0,83	86,0°	94,0°
73	Кут середньої частини обличчя	90,2°	6	3,0	1,22	0,86	88,0°	96,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	78,7°	6	3,7	1,52	1,07	75,0°	83,0°
75(1)	Кут виступання носа	30,8°	6	7,4	3,02	2,13	18,0°	39,0°
77	Назо-малярний кут	134,6°	7	5,2	1,96	1,39	127,0°	140,0°
∠ Zm`	Зигмаксиллярний кут	132,0°	6	3,7	1,51	1,07	127,0°	135,9°
	Надперенісся	2,5	8	0,5	0,20	0,14	2,0	3,0
	Надбрівні дуги	2,1	8	0,4	0,16	0,12	1,6	2,0
	Зовнішній потиличний бугор	0,9	8	0,5	0,20	0,14	0,0	1,0
	Соскоподібний відросток	2,8	8	0,5	0,18	0,13	2,0	3,0
	Передньоносова ость	3,3	7	1,0	0,42	0,30	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	523,5	8	16,6	5,86	4,14	495,0	545,0
10	Найбільша ширина чола	124,4	8	4,5	1,59	1,12	119,0	133,3
11	Ширина основи черепу	127,8	7	4,6	1,74	1,23	120,0	135,0
12	Ширина потилиці	111,9	7	4,9	1,85	1,31	104,0	117,1
24	Поперечна дуга	328,8	7	9,9	3,76	2,66	322,0	350,0
25	Сагітальна дуга	368,1	7	10,2	3,87	2,74	356,0	379,0
26	Лобна дуга	125,5	7	8,6	3,25	2,30	113,0	137,0
29	Лобна хорда	111,9	7	4,7	1,79	1,27	106,0	118,0
Sub. №.	Висота вигину лоба	25,4	7	2,0	0,75	0,53	23,0	28,0
27	Тім'яна дуга	128,7	7	9,3	3,53	2,50	115,0	137,5
28	Потилична дуга	113,8	7	8,3	3,14	2,22	106,0	131,0
30	Тім'яна хорда	114,9	7	7,8	2,94	2,08	103,0	123,0
31	Потилична хорда	96,7	7	3,7	1,40	0,99	92,2	102,0
OS	Висота вигину потилиці	25,5	7	3,1	1,16	0,82	22,0	30,0
7	Довжина потиличного отвору	37,3	6	2,5	1,02	0,72	35,3	42,0
16	Ширина потиличного отвору	31,2	6	2,0	0,80	0,56	28,9	34,8

1	2	3	4	5	6	7	8	9
60	Довжина альвеолярної дуги	52,0	5	2,4	1,11	0,79	48,8	55,5
61	Ширина альвеолярної дуги	64,3	5	3,6	1,61	1,14	61,3	69,5
62	Довжина піднебіння	44,1	5	3,2	1,42	1,00	40,2	48,3
63	Ширина піднебіння	38,9	5	3,0	1,36	0,96	35,4	42,6
Індекси								
8:1	Черепний	78,0	8	5,0	1,76	1,24	71,4	86,7
17:1	Висотно-поздовжній	75,0	8	4,1	1,46	1,03	68,7	79,5
17:8	Висотно-поперечний	96,7	8	7,2	2,53	1,79	85,8	108,9
9:8	Лобно-поперечний	68,0	8	4,1	1,43	1,01	61,9	76,0
20:1	Висотно-поздовжній	63,3	7	2,9	1,09	0,77	60,3	67,6
20:8	Висотно-поперечний	83,3	6	3,1	1,25	0,88	78,0	86,8
10:8	Коронарно-поперечний	86,6	7	3,4	1,27	0,90	82,4	92,4
9:10	Широтний лобний	78,8	7	3,3	1,23	0,87	72,4	82,3
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	98,0	7	4,9	1,85	1,31	88,6	101,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,0	6	4,7	1,90	1,34	42,9	56,1
9:45	Лобно-вличний	69,7	7	3,0	1,15	0,81	66,5	75,0
10:45	Коронарно-вличний	88,6	7	4,3	1,61	1,14	84,4	96,5
40:5	Виступання обличчя	94,0	6	4,3	1,76	1,24	89,2	101,9
47:45	Загальний лицьовий	88,6	3	2,0	1,13	0,80	86,4	90,2
48:45	Верхній лицьовий	46,9	6	3,7	1,51	1,07	42,1	51,5
54:55	Носовий	50,9	6	4,7	1,91	1,35	45,0	56,9
DS:DC	Дакріальний	44,5	5	10,6	4,73	3,34	32,4	56,7
SS:SC	Симотичний	47,3	6	20,8	8,48	6,00	28,6	74,1
MS:MC	Максилофронтальний	38,7	5	12,1	5,42	3,83	28,9	52,4
52:51	Орбітний	76,1	6	7,2	2,93	2,07	63,3	83,8
63:62	Піднебінний	88,8	5	11,0	4,91	3,47	79,3	106,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	123,9	5	7,9	3,52	2,49	111,7	131,4

M – середня арифметична величина, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, $m (M)$ – помилка середньої арифметичної величини, ms – помилка середнього квадратичного відхилення.

*перевищує стандартні величини середньоквадратичного ухилення.

Таблиця 3

Окремі середні розміри та індекси чоловічих черепів з Погориння та їхнє співставлення з Неополіським краніологічним типом

№ за Мартіном	Ознаки	♂ XII–XIII ст.	♂ X–XIII ст.	за Дяченко, 1986*	за Дяченко, 1986
		М	М	локалізація	М
		Неополіський краніологічний тип. Погориння	Неополіський краніологічний тип. Погориння	Санкт-Петербурзька та північ Псковської обл.	Поліський та Неополіський краніологічні типи
1	Поздовжній діаметр	185,4	186,0	Сх. слов'яни	185,2
17	Висотний діаметр	139,1	137,6	Сх. слов'яни	137,2–140,8
45	Вличний діаметр	140,6	136,3	Сх. слов'яни	135,0–140,4
48	Верхня висота обличчя	66,7	67,6	Фіни Сх. Європи	68,6
72	Кут загально лицьовий	87,6°	86,5°	Фіни Сх. Європи	83,2°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	77,8°	77,7°	Сх. слов'яни	80,9°
75(1)	Кут виступання носа	31,0°	31,0°	Фіни Сх. Європи	28,9°
$\angle Zm'$	Зигмаксиллярний кут	131,7°	131,4°	Фіни Сх. Європи	127,9°
Індекси					
8:1	Черепний	78,0	75,6	Сх. слов'яни	76,3
48:45	Верхній лицьовий	46,9	49,9	Сх. слов'яни	47,6–50,4
54:55	Носовий	50,9	49,5	Фіни Сх. Європи	50,4–51,5
DS:DC	Дакріальний	44,5	45,8	Україна (мезоліт); Фіни Сх. Європи	46,2–54,9
SS:SC	Симотичний	47,3	46,7	Україна (мезоліт); Фіни Сх. Європи	46,4–46,5

* [Дяченко, 1986, с. 239].

Таблиця 4

Середні розміри та індекси жіночих черепів з ґрунтових поховань збірної групи Погориння XII–XIII ст.

№ за Маргіном	Ознаки	♀						
		М	n	σ	m(M)	ms	min	max
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	177,7	14	5,3**	1,42	1,01	172,0	188,0
8	Поперечний діаметр	134,8	14	3,4**	0,92	0,65	130,0	140,0
17	Висотний діаметр	130,9	13	4,5	1,24	0,88	124,0	138,0
5	Довжина основи черепа	97,6	13	3,3**	0,91	0,64	93,0	104,0
9	Найменша ширина лоба	95,7	14	3,2**	0,85	0,60	91,0	100,0
45	Виличний діаметр	125,8	13	3,3**	0,91	0,65	121,3	132,3
40	Довжина основи обличчя	93,0	11	4,1**	1,22	0,86	87,6	102,7
48	Верхня висота обличчя	63,5	12	2,7**	0,77	0,55	58,6	67,3
47	Повна висота обличчя	107,7	10	5,6**	1,77	1,25	99,0	115,1
43	Верхня ширина обличчя	102,2	11	2,8**	0,83	0,59	97,8	106,0
46	Середня ширина обличчя	91,4	13	3,4**	0,95	0,67	86,0	96,3
55	Висота носа	48,6	12	1,6**	0,45	0,32	46,3	51,1
54	Ширина носа	23,4	13	1,5**	0,42	0,30	21,2	27,1
51	Ширина орбіти	40,5	12	1,2**	0,35	0,25	38,0	42,0
52	Висота орбіти	31,8	12	1,2**	0,34	0,24	29,9	34,2
20	Вушна висота	111,1	12	3,4**	0,98	0,70	106,5	116,4
SC (57)	Симотична ширина	9,7	12	2,0*	0,57	0,41	6,5	12,3
SS	Симотична висота	3,4	12	1,3*	0,36	0,26	2,0	6,6
MC	Максилофронтальна ширина	20,1	12	2,0	0,57	0,40	18,0	24,8
MS	Максилофронтальна висота	6,7	12	1,3	0,37	0,26	5,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,4	12	1,4**	0,41	0,29	20,5	26,0
DS	Дакріальна висота	10,8	12	1,8*	0,53	0,37	8,0	14,0
FC	Глибина кликової ямки	-5,0	12	1,5*	0,43	0,30	-3,0	-7,0
32	Кут профілю чола від <i>las</i> .	90,2°	12	3,6	1,04	0,73	83,0°	95,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	83,8°	12	5,2*	1,50	1,06	76,0°	91,0°
72	Кут загальнолицьовий	86,0°	12	2,9	0,84	0,60	78,0°	89,0°
73	Кут середньої частини обличчя	87,6°	12	3,1	0,90	0,64	80,0°	93,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	74,3°	12	6,7*	1,94	1,37	64,0°	86,0°
75(1).	Кут виступання носа	24,7°	12	7,1*	2,05	1,45	13,0°	37,0°
77	Назо-малярний кут	135,4°	11	5,2*	1,57	1,11	128,0°	143,0°
∠Zm`	Зигмаксиллярний кут	127,4°	12	4,0**	1,15	0,81	119,0°	132,3°
	Надперенісся	1,2	14	0,3	0,03	0,08	1,0	1,6
	Надбрівні дуги	1,1	14	0,2	0,05	0,04	1,0	1,6
	Зовнішній потиличний бугор	0,6	14	0,6	0,17	0,12	0,0	2,0
	Соскоподібний відросток	1,9	14	0,8	0,22	0,15	1,0	3,0
	Передньоносова ость	4,2	13	0,7	0,19	0,14	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	500,5	14	9,3**	2,48	1,76	485,0	519,0
10	Найбільша ширина чола	116,3	14	4,3	1,14	0,80	107,7	122,0
11	Ширина основи черепа	118,9	14	3,7**	1,00	0,71	111,5	124,0
12	Ширина потилиці	106,2	14	3,3**	0,88	0,63	100,0	111,0
24	Поперечна хорда	308,6	14	6,8**	1,82	1,29	295,0	316,0
25	Сагітальна хорда	349,5	14	9,9**	2,64	1,87	333,0	364,0
26	Лобна хорда	113,3	14	9,9*	2,65	1,87	99,0	130,0
Sub. №.	Висота вигину лоба	25,8	13	2,7*	0,75	0,53	23,1	33,0
27	Тім'яна дуга	123,8	14	6,6**	1,76	1,25	105,0	132,0
28	Потилична дуга	112,4	14	5,5**	1,46	1,03	103,0	121,0
29	Лобна дуга	107,8	14	4,9*	1,31	0,93	99,0	119,0
30	Тім'яна хорда	112,3	14	4,8**	1,29	0,91	100,0	120,0
31	Потилична хорда	93,3	14	4,6**	1,23	0,87	86,1	101,0
7	Довжина потиличного отвору	34,6	13	2,9*	0,79	0,56	31,1	41,1
16	Ширина потиличного отвору	28,5	13	1,6**	0,44	0,31	26,1	31,8

Продовження табл. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9
60	Довжина альвеолярної дуги	50,2	10	4,7*	1,48	1,05	42,3	57,8
61	Ширина альвеолярної дуги	55,9	10	7,4*	2,34	1,66	36,9	63,5
62	Довжина піднебіння	42,8	11	3,5*	1,06	0,75	34,8	49,6
63	Ширина піднебіння	35,1	11	4,0*	1,22	0,86	24,6	38,7
Індекси								
8:1	Поперечно-поздовжній	75,9	14	3,0	0,81	0,57	71,5	80,5
17:1	Висотно-поздовжній	73,7	13	2,5**	0,69	0,49	69,1	76,7
17:8	Висотно-поперечний	97,2	13	3,8**	1,05	0,74	91,9	103,0
9:8	Лобно-поперечний	71,0	14	2,2**	0,58	0,41	68,2	76,2
20:1	Висотно-поздовжній	62,7	12	2,6	0,75	0,53	57,1	65,2
20:8	Висотно-поперечний	82,2	12	2,3**	0,66	0,46	79,3	85,9
10:8	Коронарно-поперечний	86,3	14	2,7	0,71	0,50	79,2	89,7
9:10	Широтний лобний	82,3	14	2,1**	0,56	0,40	79,6	86,9
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,1	13	2,3**	0,64	0,45	89,2	97,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,8	11	2,9**	0,86	0,61	44,4	54,3
9:45	Лобно-виличний	76,4	13	2,6**	0,72	0,51	72,2	81,9
10:45	Коронарно-виличний	92,8	13	3,6	1,00	0,71	84,9	100,6
40:5	Виступання обличчя	95,7	11	3,9	1,16	0,82	89,8	103,7
47:45	Загальний лицевий	85,7	10	5,5	1,73	1,22	74,9	91,9
48:45	Верхній лицевий	50,7	12	3,0	0,86	0,61	44,6	55,4
54:55	Носовий	48,2	12	3,8**	1,11	0,79	43,7	58,5
DS:DC	Дакріальний	46,3	12	8,7	2,52	1,78	33,8	63,4
SS:SC	Симотичний	34,9	12	9,8**	2,82	1,99	16,3	57,4
MS:MC	Максилофронтальний	33,8	12	7,5	2,17	1,53	20,2	51,3
52:51	Орбітний	78,4	12	2,7**	0,79	0,56	74,2	81,9
63:62	Піднебінний	82,0	11	6,7	2,01	1,42	70,7	90,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	113,9	9	5,3**	1,76	1,25	106,9	120,5

Використовуючи типологію В. Дяченка [Дяченко, 1993, с. 151–166], ми виявили, що чоловіча серія Погориння XII–XIII ст. певною мірою вкладається в Неополіський антропологічний тип східнослов'янських племен (табл. 3). За типологією Т. Алексєєвої [Алексєєва, 1973, с. 67], чоловіча вибірка вкладається у мезодоліхокранний, відносно широколиций тип, де перебувають тиверці, уличі та древліани.

Жіноча погоринська серія XII–XIII ст. налічує 14 черепів. Вони характеризуються помірно масивністю, рельєф в області перенісся, надбрівних дуг слабкий, але в районі потилиці великий як для жінок з огляду на виразність соскоподібних виростків (табл. 4). Довжина основи черепа помірна. Горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон великих розмірів. Потилиця помірно широка. Жіночій серії черепів притаманні мезокранія на межі з доліхокранією (індекс 75,9). Висотний діаметр черепної коробки помірний, на межі з великими категоріями розмірів. За першим висотно-поздовжнім індексом серія ортокранна, за другим висотно-поперечним – метріокранна, що також свідчить на користь помірно високої черепної коробки. Лоб помірний, на межі з великими категоріями розмірів, висота його вигину середня.

Обличчя ортогнатне, помірної ширини (125,8 мм) і малої висоти, дуже сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Верхній лицевий індекс мезенний, загальнолицевий також вказує на помірно широке обличчя (мезопрозія). Орбіти помірної ширини та малої висоти, але за показником (78,4) помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною та помірною висотою, за індексом (48,2) середньоширокий (мезорінний). Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Розвиток передньоносової ості – більше середнього. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено 10 черепів з антропінною формою (76,9 %) і три, що

мають передносовий жолоб (23,0 %). Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут виступання носа, виміряний на 12 черепах, – помірний (24,7°). Довжина і ширина піднебіння теж помірні. Таким чином, піднебінний індекс (до стафіліона) також помірний. Загалом за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеїдної раси.

Що стосується жіночої групи, то жінки з Погориння XII–XIII ст. мали мезокранний, середньолиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т. Рудич, полянки київські [Рудич, 2014, с. 150].

Співставлення квадратичних відхилень 69 основних ознак та індексів жіночих черепів з Погориння зі стандартними дало змогу виявити, що перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення відзначено 16 разів (23,1 %), зниження – 39 разів (56,5 %). Тільки 14 ознак (20,3 %) вкладаються у стандартні норми (табл. 4). Враховуючи значну варіабельність, можна стверджувати про морфологічну неоднорідність збірної групи.

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей давньоруського населення Погориння XII–XIII ст. (табл. 1) та його сусідів. Для виявлення основних напрямлень генетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції із двох погоринських міст та визначення її місця у системі антропологічних типів Київської Русі X–XIII ст., особливості мінливості морфологічних типів досліджували за допомогою міжгрупового багатовимірного аналізу методом канонічного аналізу [Дерябин, 2008, с. 212–229]. Залучали такі 14 ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний та зигомаксиллярний кути, симотичний індекс та кут виступання носа.

Таблиця 5

Краніологічні серії, які використовували для порівняльного аналізу
(чоловіки та жінки)

№ з/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1.	Любеч	XI–XII
2.	Шестовиця	IX–X
3.	Чернігів (2014)	X–XIII
4.	хут. Зелений Гай	XI–XIII
5.	Путивль	XI–XIII
6.	Чернігівські “поляни” (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII
Давньоруські групи Київської землі		
7.	Київ (Гора Щекавиця)	XI–XIII
8.	Київ (Цвинтарі, 1973)	XI–XIII
9.	Київ (Верхній Київ, збірна серія)	XI–XIII
10.	Київ (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X–XIII
11.	Григорівка	XI
12.	Бучак	XI
13.	Витачів	X–XIII
14.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII
15.	Монастирьок	XI–XIII
16.	Юр'їв	XI–XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
17.	Курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX–XII
18.	Переяслав-Хмельницький (2007)	XI–XIII
19.	Поляни Переяславські* (збірна серія, 1973 р.)	X–XIII
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
20.	Новоградка	XI–XII
21.	Дреговичі (збірна серія)	X–XIII
22.	Кургани Брестської обл.	X–XIII
23.	Кургани Гродненської обл.	X–XIII

Давньоруська група літописної Древланської землі		
24.	Возвягель	XI–XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
25.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI–XII
26.	Південно-Східне Приладожя	XI–XIII
27.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII–XIV
Давньоруські групи Смоленської землі		
28.	Стара Рязань-I	XI–XII
29.	Стара Рязань-II	XII–XIII
30.	Смоленськ	XII–XIII
31.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X–XII
32.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X–XII
33.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X–XII
34.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X–XII
35.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-ніжегородська група, кургани)	X–XII
Давньоруські групи Московської землі		
36.	В'ятичі (збірна серія)	XII–XIII
Давньоруські групи Пруто-Дністрерського межиріччя		
37.	Василів, середня течія Дністра	XII
38.	Бранешти	X–XI
39.	Галич (Кринос)	X–XIII
Балти		
40.	Латгали-I, Лудзенського та Резекненського районів	X–XII
41.	Латгали-II, Преїленського, Карсавського, Цесвайняського та Гауйяньського районів	X–XII
Фіно-угорські могильники		
42.	Ести	XI–XIII
43.	“Чудь” (Північно-Західні землі Великого Новгороду)	XII–XIV
44.	Ліви даугавські [Денисова, 1990, с. 77]	X–XII
45.	Ліви (збірна серія) [Денисова, 1975, с. 162]	X–XII
Західні слов'яни – Болгарія		
46.	Болгари 1 (центр. півн.-сх. група)	IX–XIII
47.	Північна група (Болгари 2)	VIII–XII
48.	Південна група (Болгари 3)	XII–XIV
49.	Плевен (північ) (Болгари 4)	IV–XVII
50.	Варна (схід) (Болгари 5)	IV–V
Західні слов'яни Балтійського регіону		
51.	Поляни польські	IV–XIV
52.	Ободріти (Мекленбург)	IV–XIV
53.	Словенці	IV–XIV
54.	Помор'яни (від р. Одер до Пруссії і Західна Пруссія)	IV–XIV
55.	Чехи	IV–XIV
56.	Моравани (території Чехії)	IX–XIII
57.	Хорвати	IV–XIV
58.	Вісляни	IV–XIV
60.	Верусіц	XI

* Поляни Переяславські (36 чоловічих та 11 жіночих черепів) включають у себе як міське населення Переяслава-Хмельницького, так і сільське населення з Переяслав-Хмельницького р-ну. Також туди входять: черепи з курганів в околицях сіл Медвеже та Липове Роменського повіту, с. Липлява Переяславського повіту, із кургану біля Ламаного хутора, Кременчуцького повіту, черепи з курганів біля с. Бровари Гадячського повіту та черепи із курганів на Замковій Горі у м. Дубно, Дубенського повіту [Алексеева 1973, с. 31–32].

На першому етапі дослідження для порівняльного матеріалу залучені дані Погориння XII–XIII ст. 39 чоловічих краніологічних серій II тисячоліття, вивчені багатьма вченими (табл. 10). З давньоруських міст: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький [Рудич, 1988; 1999; 2003; 2007, с. 123]; Витачів, Смоленськ, Київ, Стара Рязань [Алексеева, 1969; Алексеева, 1973, с. 122–125]; Путивль [Покас, 1984, с. 181–212]; Юр'їв [Орлов, 1985, с. 137], Новогрудка [Саливон, 1971, с. 99]; Верхній Київ, гора

Щекавиця у Києві [Козак, 2010, с. 40]; Псков [46, с. 14–17]; Ярославль [Гончарова, 2011, с. 206]; Чернігів [Долженко, 2014, с. 46–81].

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами таких східнослов'янських могильників: поляни київські, переяславські, сіверяни, кривичі (смоленські, тверські, ярославські, костромські), в'ятичі, радимичі, дреговичі, словени новгородські [Алексеева, 1969; Алексеева, 1973, с. 123]; Шестовиця [Зіневич, 1962]; Монастирьок [Покас, 1988; 1987]; Григорівка, Бучак [Козак, 2000]; хут. Зелений Гай [Долженко, 2013, с. 43–55]; Бранешти, Василів [Великанова, 1970; 1975, с. 96–111]; Бегунці [Хартанович, 1984, с. 74–105]; Південно-Східне Приладожжя [Санкіна, 2000, с. 15–16]; збірні групи Брестської та Гродненської обл., які ототожнюють з західною гілкою дреговичів [Коробушкин, 1990, с. 146–147].

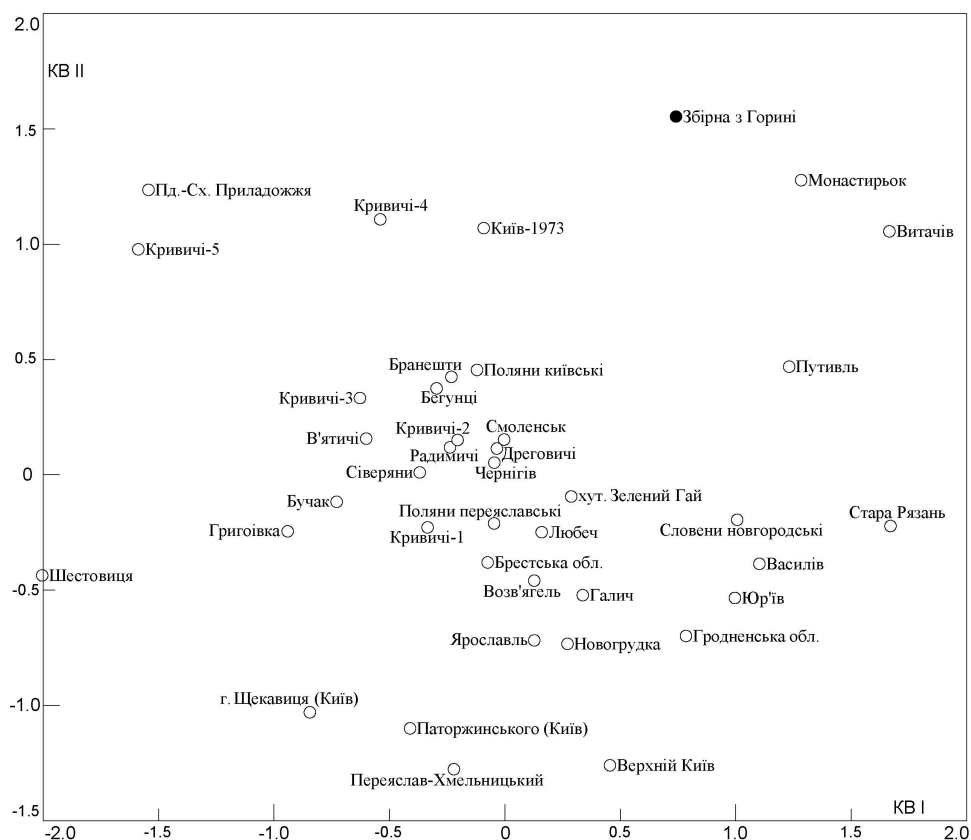

Рис. 1. Результати канонічного аналізу. Розташування 40 чоловічих груп з території Київської Русі у просторі I і II КВ. Погориння XII–XIII ст.

Fig. 1. Results of canonical analysis. Localization of 40 men's groups from the territory of Kyiv Rus' on the area of I and II CD. Upper Goryn' River region, XII–XIII centuries

З аналізу виключені Стара Ладога [Санкіна, 2000, с. 84] та могильник Кам'яне [Дяченко, 1984, с. 9–13], які під час попередніх досліджень знаходились далеко від залучених серій у зв'язку з невизначеністю етнічної належності поховань [Алексеева, 1964].

За I КВ (43,9 % загальної дисперсії) спостерігається подібність досліджуваної групи, що отримала додатні значення вектора (0,741) до вибірки з літописної землі дреговичів – Гродненської обл. (Республіка Білорусь) (0,784). На розподіл серій вплинули такі краніологічні ознаки, як кут випинання носа, виличний діаметр, висота носа та поперечний діаметр черепної коробки (табл. 6).

Таблиця 6

Елементи перших трьох канонічних векторів для 40 чоловічих груп

Ознаки	♂		
	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	-0.064	-0.561	0.300
8. Поперечний діаметр	0.372	0.110	0.267
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0.101	-0.195	0.206
9. Найменша ширина лоба	0.356	-0.577	0.044
45. Виличний діаметр	0.665	0.047	-0.308
48. Верхня висота обличчя	0.225	-0.368	0.379
55. Висота носа	0.379	-0.225	-0.017
54. Ширина носа	-0.051	0.589	0.137
51. Ширина орбіти	0.187	0.227	0.353
52. Висота орбіти	0.003	0.246	0.456
77. Назо-малярний кут	-0.328	-0.537	0.260
∠Zm'. Зигомасиллярний кут	-0.190	0.359	0.375
SS:SC. Симотичний індекс	0.028	-0.141	-0.443
75 (1). Кут виступання носа	0.938	-0.117	0.086
Внесок у загальну дисперсію (%)	43.934	32.721	23.345

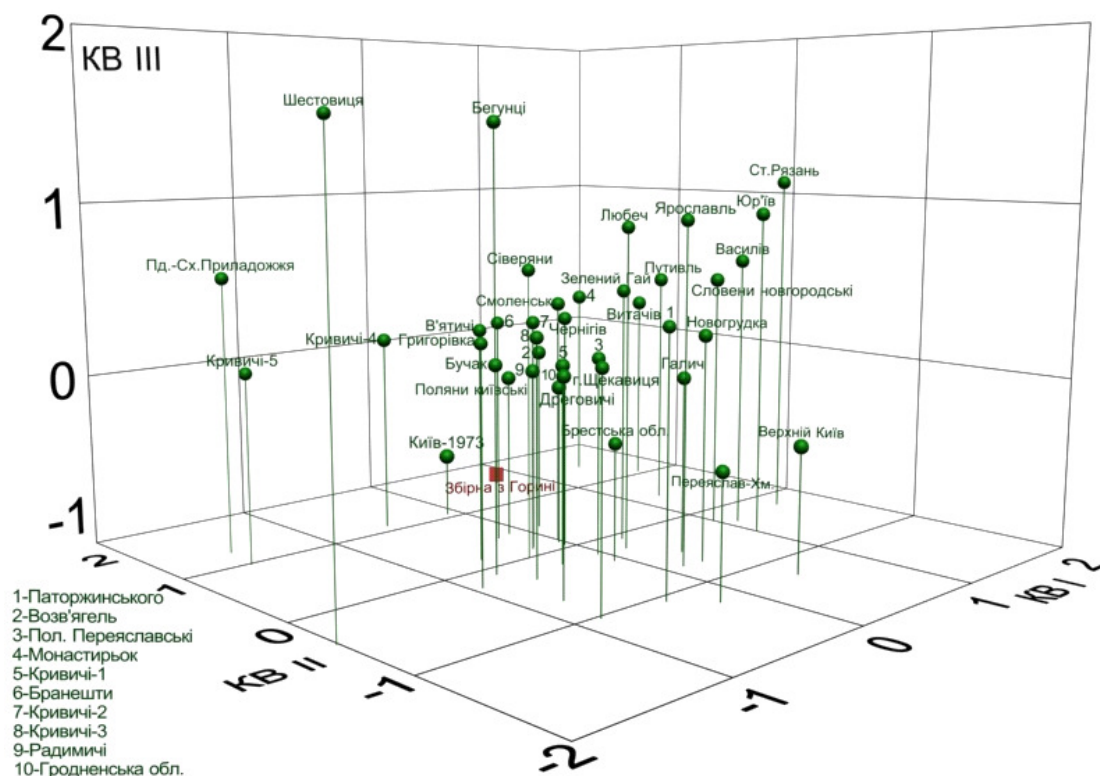

Рис. 2. Розташування 40 чоловічих груп з території Київської Русі у тривимірному просторі. Погориння XII–XIII ст.

Fig. 2. Localization of 40 men's groups from the territory of Kyiv Rus' in three-dimensional area. Upper Goryn' River region, XII–XIII centuries

За ГК II (32,7 % загальної дисперсії) збірна чоловіча серія з великими додатними значеннями (1,554) виявилась порівняно близькою до доліхокранної вибірки з Монастирька (1,278) і знайшла своє місце у правому верхньому куті координатного поля (рис. 1). Найбільші навантаження на краніологічні ознаки за II KB припадають на поздовжній діаметр черепної коробки, ширину лоба, носа і назомалярний кут обличчя.

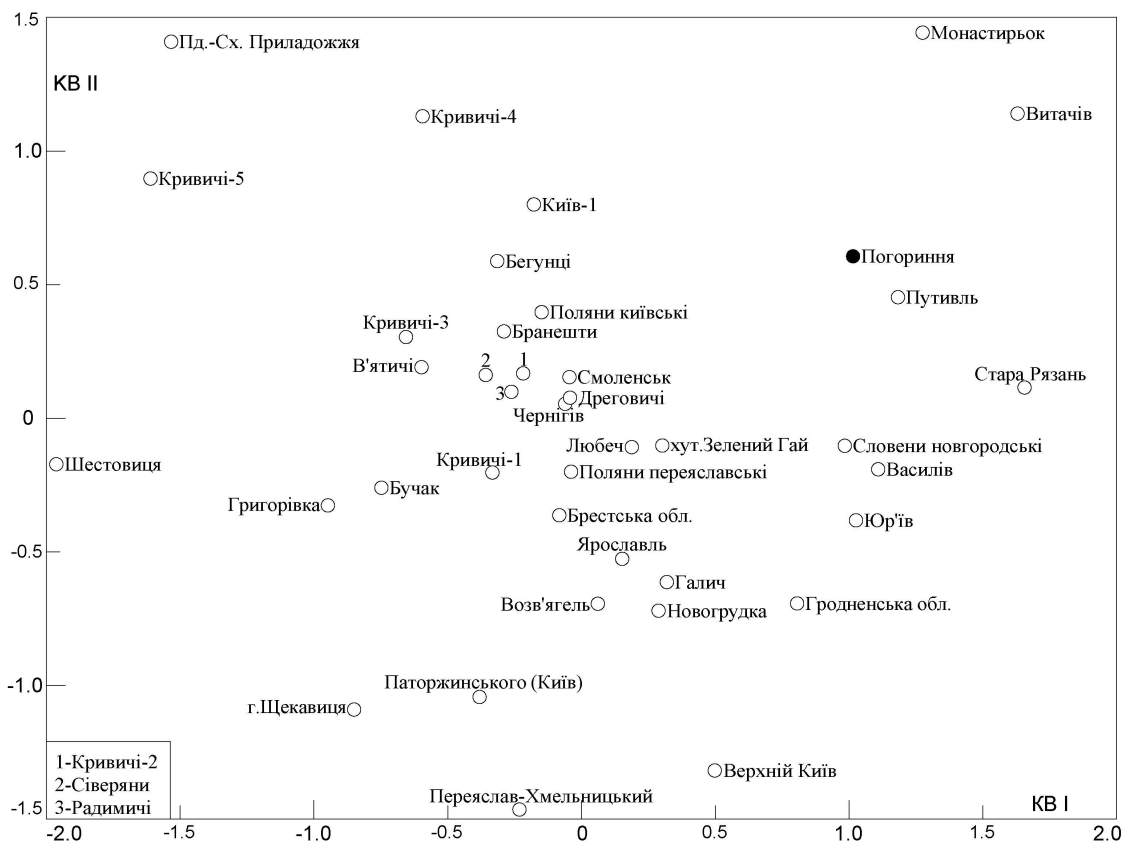

Рис. 3. Результати канонічного аналізу. Розташування 40 чоловічих груп з території Київської Русі у просторі I і II KB. Погориння X–XIII ст.

Fig. 3. Results of canonical analysis. Lokalization of 40 men's groups from the territory of Kyiv Rus' on the area of I and II CD. Upper Goryn' River region, X–XIII centuries

За ГК III (23,3 % загальної дисперсії) простежується статистична подібність чоловічої групи, яка отримала великі від'ємні значення цього вектора (-1,133) до м. Переяслав (-0,996) та меншою мірою Києва (-0,888) і черепів з Брестської обл. (Республіка Білорусь) (-0,887), які ототожнюють з дреговичами (рис. 2). Навантаження на краніологічні ознаки за III KB припадають на висотний діаметр черепної коробки, висоту обличчя, симотичний індекс, висоту і ширину орбіт, зігомаксиллярний кут обличчя.

На другому етапі дослідження для порівняльного матеріалу залучені дані загальної групи Погориння X–XIII ст., яка складається з 16 черепів (табл. 1). Використовували 14 краніологічних ознак, описаних вище.

За I KB (45,9 % загальної дисперсії) спостерігається подібність досліджуваної групи, що отримала великі додатні значення вектора (1,015), до Юр'єва (1,026), Словен новгородських (0,984), Путивля (1,183).

За ГК II (31,4 % загальної дисперсії) збірна чоловіча серія з помірними додатними значеннями (0,606) виявилась порівняно близькою до вибірки з Путивля (0,453) та, меншою мірою, до групи з Іжорського плато – Бегунці (0,588), Києва-1 (0,800).

За ГК III (22,5 % загальної дисперсії) простежується статистична подібність чоловічої групи, яка отримала малі від'ємні значення цього вектора (-0,297) до кривичів Володимиро-

рязансько-ніжегородських (-0,316), кривичів костромської курганної групи (-0,263) та, меншою мірою, до черепів із Гродненської обл. (-0,382).

У цілому, за даними краніометрії, можна констатувати подібність загальної чоловічої групи X–XIII ст. до вибірки з Путивля.

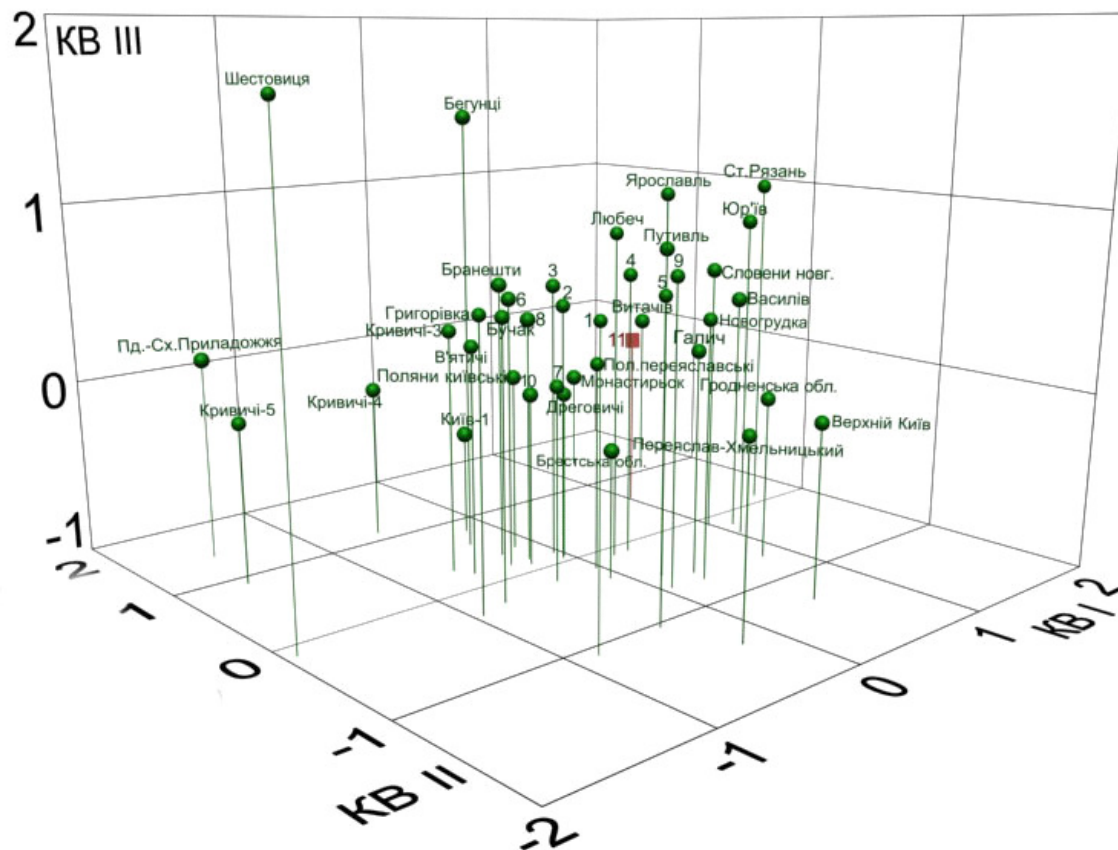

Рис. 4. Розташування 40 чоловічих груп з території Київської Русі у тривимірному просторі. Погориння X–XIII ст. 1 – гора Щекавиця; 2 – Чернігів; 3 – Смоленськ; 4 – хутір Зелений Гай; 5 – вул. Паторжинського у Києві; 6 – сіверяни; 7 – кривичі-1; 8 – кривичі-2; 9 – Возвягель; 10 – радимичі; 11 – Погориння

Fig. 4. Situation of 40 men's groups from the territory of Kyiv Rus' on the area of I and II CD. Upper Goryn' River region X–XIII centuries. 1 – Gora Shekavytsia; 2 – Chernigiv; 3 – Smolens'k; 4 – Zelenyi Gai; 5 – Patorzhyn's'kyi Street in Kyiv; 6 – Siverians; 7 – Kryvychi-1; 8 – Kryvychi-2; 9 – Vozvjagel'; 10 – Radymychi; 11 – Upper Goryn' River region

Представниці жіночої статі. До канонічного аналізу залучено 35 жіночих груп. За I КВ (37,8 % загальної мінливості) жіночі групи диференціюють за виличним діаметром, висотою і шириною орбіт, шириною лоба, носа та висотою черепа (табл. 7). Збірна жіноча вибірка після багатовимірного аналізу (рис. 5) з малим від'ємними значеннями КВ I (-0,064) проявила свою подібність з міськими групами Новгородка (-0,068), Любеч (-0,076).

За КВ II (31,6 % загальної мінливості) основні роз'єднувальні ознаки такі: поздовжній і поперечний діаметр черепної коробки, назо-маллярний кут обличчя та висота носа. Спостерігається тяжіння жіночої групи, яка також отримала від'ємні значення цієї КВ (-0,143) до збірних груп в'ятичів (-0,139), дреговичів (-0,113), полянок переяславських (-0,079), а також міста Новгородка (-0,195) й, меншою мірою, Шестовиці (-0,096).

За КВ III (30,4 % мінливості) групи переважно відрізняю за кутом випинання носа, зигомаксиллярним кутом обличчя, симотичним індексом та верхньою висотою обличчя.

Спостерігається подібність досліджуваної жіночої вибірки (рис. 6), яка отримала помірні від'ємні значення вектора (-0,465), до Новоградки (-0,408), київських полянок (-0,480).

Після кластерного аналізу спостерігаємо наближення збірної жіночої групи до м. Новоградки (що ототожнюють з дреговичами) вже на першому кроці кластеризації (дистанція -0,274).

Враховуючи морфологічні відмінності у чоловіків і жінок (особливо щодо ширини обличчя), можна припустити про неоднорідний склад населення Погориння.

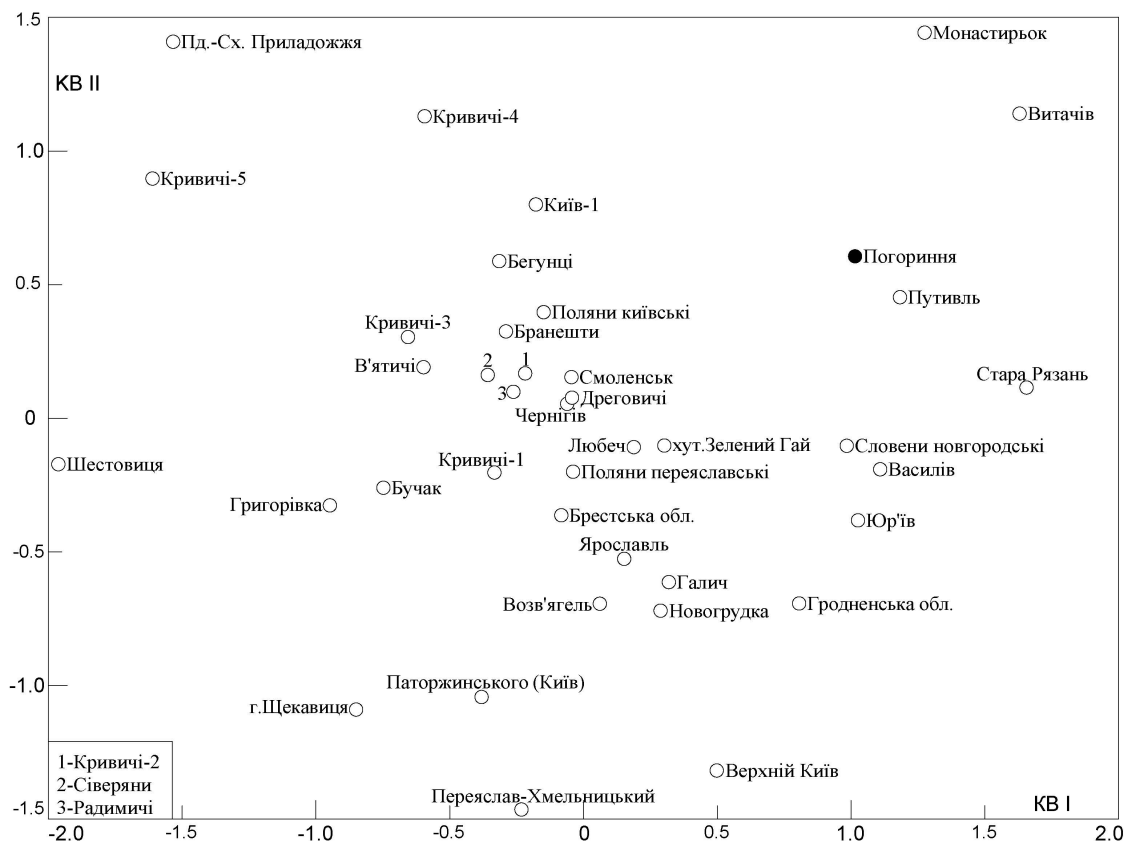

Рис. 5. Результати канонічного аналізу. Розташування 35 жіночих груп з території Київської Русі у просторі I і II KB

Fig. 5. Results of canonical analysis. Lokalization of 35 women's groups from the territory of Kyiv Rus' on the area of I and II CD

Західнослов'янська (південнослов'янська, балтійська) складова в дослідженій групі. За даними Т. Алексеевої, яка проаналізувала весь на той час доступний середньовічний матеріал слов'ян, антропологічний тип полоцьких кривичів, древлян і волинян має подібність до типів балтських племен [Алексеева, 1973, с. 49–56, 272]. Такої ж думки і Р. Денисова, яка зазначала, що у зону розповсюдження доліхокранних широколицих племен входить і область розселення мазовшан X–XII ст. в середній течії Вісли. Їхній антропологічний тип ідентичний типу древлян з території Волині і дуже близький до типу Балтів I – початку II тисячоліття [Денисова, 1977, с. 169].

Виходячи з цього, слід провести порівняльний аналіз із західними і балтійськими чоловічими групами. Мазовшани не можуть бути залучені до аналізу, оскільки відсутні дані стосовно верхньої висоти обличчя, висоти і ширини орбіт, носа.

До багатомірного канонічного аналізу залучено 42 слов'янські серії Східної Європи (разом зі Ст. Ладогою та Кам'яним, табл. 5), 14 слов'янських груп із Західної і Південної Європи, одну румунську та 5 балтійських [Алексеева, 1973, с. 39–41, 160–168; Великанова, 1975, с. 134–137; Денисова, 1977, с. 162; Постикова, 1966; Czékus, 1994, s. 23, 60]. Зазвичай, у

статистичному аналізі використовують стандартний набір із 14 важливих для расової діагностики ознак. Оскільки в залучених серіях західних та південних слов'ян, опублікованих зарубіжними дослідниками, дані про кути горизонтального профілювання обличчя, показчик висоти перенісся, висоти обличчя відсутні, ми спиралися на решту 10 ознак, які найвиразніше диференціюють населення Східної Європи. До канонічного аналізу залучено 62 чоловічі краніологічні серії.

За I KB (40,6 % загальної дисперсії) чоловіча вибірка з Погориння отримує помірні від'ємні значення вектора (-0,092) і проявляє свою подібність до таких серій, як в'ятичі (-0,087), хорвати (-0,051), черепів із Брестської обл. (-0,128).

За II KB (32,9 % загальної мінливості) вибірка з Погориння (рис. 7) також отримує від'ємні значення вектора (-0,705). Можна провести аналогії з польськими полянами (-0,778), фінською групою Чудь (-0,779), мораванами (-0,691), хорватами (-0,631).

За III KB (26,3 % загальної дисперсії) досліджувану серію, яка повторно отримала від'ємні значення вектора (-0,684), частково можна ототожнювати з кривичами смоленської курганної групи (-0,686), Чуддю (-0,720), Путивлем (-0,871), кривичами костромської курганної групи (-0,613).

Прикметним є те, що після кластерного багатовимірного аналізу вже на четвертому кроці (з 61) кластеризації проявилась подібність Погориння до фінської вибірки Чудь (дистанція -0,185 з загальної 5,451). Утворився окремий кластер, до якого увійшли Погориння, Чудь та Возвягель. До них приєднується другий кластер з такими вибірками, як Київ-1, Путивль, Витаців. Отже, у цілому зв'язок досліджуваної групи за скороченими даними краніометрії виявлено з однією балтійською групою та низкою західних серій. Обумовлена така статистична подібність з Чуддю й морфологічною схожістю поперечного і висотного діаметру черепної коробки, шириною та висотою обличчя, носа, орбіт. Таким чином, із 10 ознак тільки поздовжній діаметр черепної коробки не співпадає та є меншим, ніж у серії з Погориння.

Таблиця 7

Елементи перших трьох канонічних векторів для 35 жіночих груп

Ознаки	♀		
	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	-0.287	-0.390	-0.079
8. Поперечний діаметр	0.367	0.531	0.088
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0.202	-0.102	0.178
9. Найменша ширина лоба	-0.525	0.291	0.161
45. Виличний діаметр	0.512	-0.061	0.470
48. Верхня висота обличчя	0.104	-0.234	0.488
55. Висота носа	0.378	0.417	0.070
54. Ширина носа	0.333	0.299	-0.032
51. Ширина орбіти	0.412	-0.177	0.407
52. Висота орбіти	0.522	0.158	-0.084
77. Назо-малярний кут	-0.415	0.613	0.453
∠Zm'. Зигомаксиллярний кут	0.134	0.271	0.652
SS:SC. Симогичний індекс	0.472	-0.038	-0.508
75 (1). Кут виступання носа	0.219	0.045	-0.731
Внесок у загальну дисперсію (%)	37.883	31.645	30.471

Етнічна краніоскопія. Для характеристики ґрунтових поховань XII–XIII ст., які залишило населення на території Погориння, використовуємо краніоскопічну програму, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом О. Козінцевим:

потиличний індекс, клиноподібний верхньощелепний шов, задньовиличний шов, підорбітний візерунок типу II, індекс поперечно-піднебінного шва [Козинцев, 1984, с. 133–148; 1987; 1988; Kozintsev, 1992]. Шосту ознаку – надорбітні отвори (НО) – незалежно один від одного запропонували Й. Додо [Dodo, 1987, s. 19–35] та Т. Томашевич [Томашевич, 1988, с. 119–128]. При вивченні потиличного індексу, задньовиличного шва, підорбітного візерунку типу II, індексу поперечно-піднебінного шва та надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для клиноподібного верхньощелепного шва визначали півсуми даних чоловіків та жінок. Попередньо, з метою стабілізації дисперсії, частоти перетворювали на радіани за допомогою авторської програми російського антрополога А. Громова. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створені Б.А. та А.Г. Козинцевими у 1991 р.

За краніоскопічною програмою досліджено 23 черепа (9 чоловічих і 14 жіночих) X–XIII ст.

Потиличний індекс (ПІ) у населення Погориння за відсотковою часткою помірний (табл. 8); **задньовиличний шов (ЗВШ)** на черепах складає малий відсоток; **клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ)** загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів [Козинцев, 1988, с. 55]. Отже, досліджувана серія виявилась з порівняно високим показником КВШ у 51,4 %. Частота **підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II)** на черепах із Погориння висока – 50,9 %. **Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ)** – помірний (64,1 %). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % [Козинцев, 1988, с. 110], можна вважати досліджувану серію європеїдною. Відсотки **надорбітних отворів (НО)** [Томашевич, 1988, с. 119–128] на черепах із Погориння помірні (табл. 8).

Таблиця 8

Частоти краніоскопічних ознак в збірній краніологічній групі Погориння X–XIII ст., %

Серія	ПІ*	ПОВ-II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
Погориння	10,7 (39)	50,9 (41)	2,7 (36)	51,4 (72)	64,1 (39)	34,7 (46)

* Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – під орбітний візерунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказано загальну кількість спостережень

Аналіз головних компонент. Для міжгрупового аналізу використовували метод головних компонент (одна з моделей факторного аналізу) [Дерябин, 2008, с. 76–117] за допомогою статистичної програми PCSCOMP, а також кластерний аналіз [Дерябин, 2008, с. 230–276], який виконували незваженим парно-груповим методом за допомогою двох програм: PCDENDU та FORESTER. Чоловіків та жінок досліджували спільно, черепа дітей до аналізу не залучали.

Таблиця 9

Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 36 групи (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	0.564	-0.059	-0.544
КВШ	0.563	0.114	0.336
ЗВШ	0.249	-0.343	0.774
ПОВ-II	-0.479	0.457	0.336
ІППШ	0.025	0.877	-0.002
НО	0.708	0.355	0.122
Власне число	1.429	1.238	1.136
Частка загальної мінливості, %	23.821	20.638	18.936

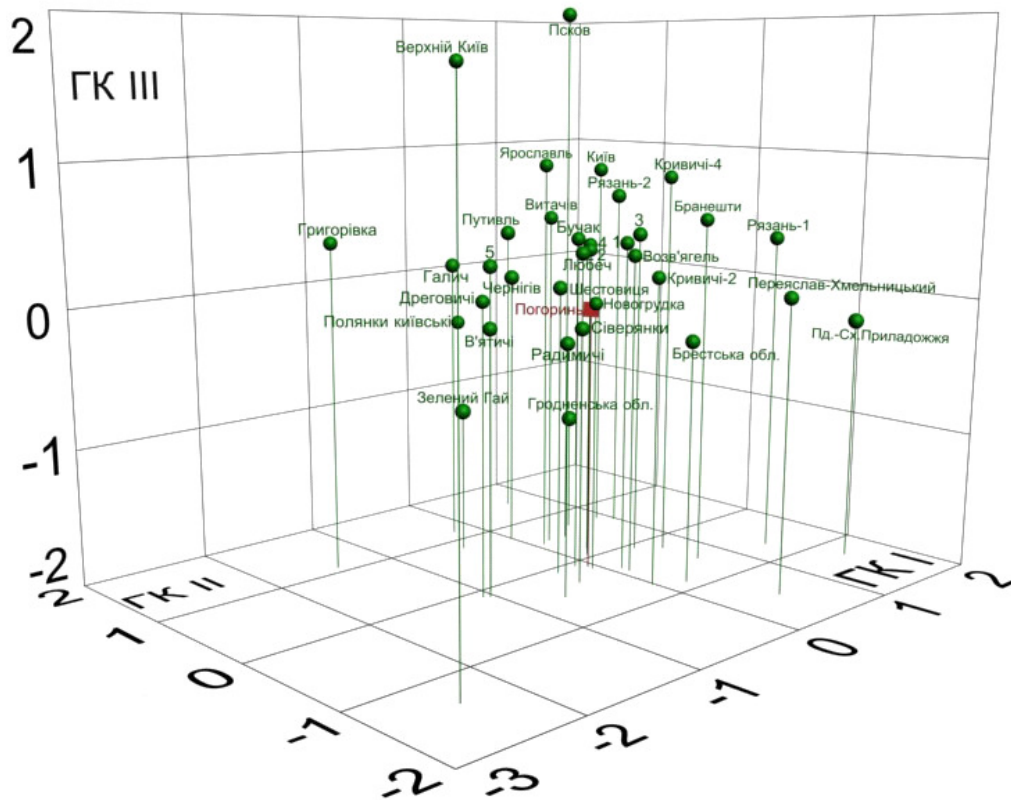

Рис. 6. Розташування 35 жіночих груп з території Київської Русі у тривимірному просторі: 1 – Кривичі-1; 2 – Кривичі-3; 3 – Полянки Переяславські; 4 – Словенки Новгородські; 5 – вул. Паторжинського у Києві

Fig. 6. Lokalization of 35 women's groups from the territory of Kyiv Rus' in three-dimensional area: 1 – Kryvychi-1; 2 – Kryvychi-3; 3 – Polans of Pereyaslav; 4 – Novgorod Slavs; 5 – Patorzhyn'skyi Stre. in Kyiv

Після аналізу методом головних компонент (табл. 9, 10), до якого залучали групи, опрацьовані за цією методикою Ю. Долженком [Долженко, 2011, с. 3–17].

За I ГК (23,8 % загальної мінливості) простежується подібність досліджуваної вибірки XII–XIII ст., що отримала великі додатні значення компоненти (1,275), до черепів з першої групи Чернігова (1,139) (розкопки Д. Самоквасова і Т. Кибальчича у 1877 р.) та м. Воїнь (1,134) [Довженок та ін., 1966], меншою мірою Києва (1,096), Галича (1,047). На розподіл серій вплинули такі ознаки як НО, ПІ, ПОВ-II і КВШ (табл. 9).

За II ГК (20,6 % загальної мінливості) можна відмітити подібність черепів з Погориння (0,077) до другої групи з Чернігова (0,070) (розкопки 1984–2009 рр., [Моця, 2011]), Новгорода Сівєрського (0,043), Автуничів (0,037) переважно за однією ознакою ІППШ (рис. 8). Отже, підтверджуються попередні висновки авторів про тяжіння двох (з чотирьох) виділених краніологічних варіантів з Чернігова (як у чоловіків, так і жінок) до древлян-волинян [Долженко, 2014, с. 65].

За III ГК (18,9 % загальної мінливості) можна провести аналогії Погориння X–XIII ст. (рис. 9), що отримала помірні від'ємні значення компоненти (-0,671), з вибірками території літописних сіверян і полян: Липове (-0,630), Лука (-0,745). На розподіл серій переважно вплинула ознака ЗВШ.

Нагадаємо, що популяцію з могильника Липове Р.Гравере віднесла до степового варіанту середньоевропейського одонтологічного типу [Гравере, 2002, с. 92], а могильник поблизу с. Лука С. Сегеда – до своєрідного “степового”, характерного для протоболгар та пізньосередньовічних тюркомовних кочовиків [Сегеда, 1988, с. 179].

Таблиця 10

Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками в 36-й серії з території Південної Русі

Ознаки	Ш	КВШ	ЗВШ	ПОВ-П	ППШ	НО
Ш	–					
КВШ	0.079	–				
ЗВШ	-0.092	0.121	–			
ПОВ-П	-0.162	-0.079	-0.004	–		
ППШ	-0.060	0.051	-0.166	0.163	–	
НО	0.204	0.181	0.131	-0.103	0.192	–

Отже, за дискретно-змінними ознаками простежено подібність досліджуваної групи з Погориння X–XIII ст. до черепів із території полян і сіверян.

Таким чином, незважаючи на малу кількість черепів, придатних для аналізу, можна зробити такі **попередні висновки**:

1. Жіноча серія XII–XIII ст. характеризується помірною масивністю, мезокранною, помірно високою черепною коробкою. Лоб помірно-широкий. Обличчя ортогнатне, помірної ширини і малої висоти, дуже сильно профільоване. Орбіти за показником помірної висоти. Носовий отвір середньоширокий. Перенісся низьке за симотичним і високе за дакріальним індексом. Кут виступання носа помірний. Група несе у собі той же мезокранний, середньолиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т. Рудич, полянки київські.

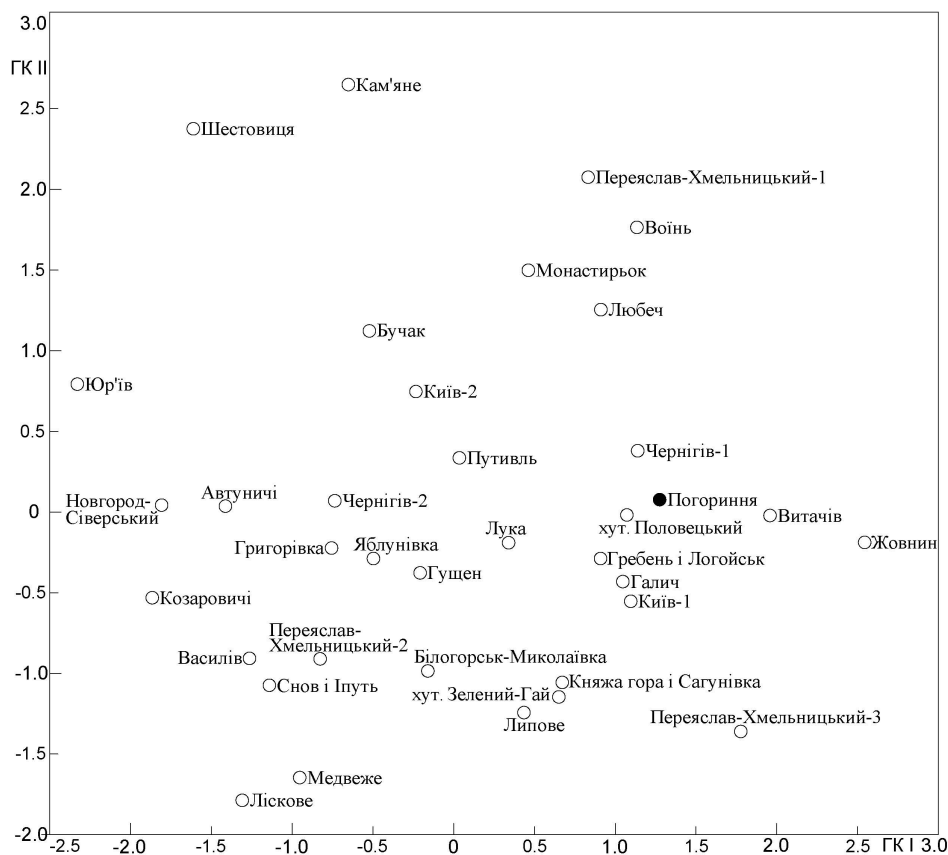

Рис. 8. Розташування 36 давньоруських краніологічних груп з Південної Русі у просторі I-II головної компоненти

Fig. 8. Localization of 36 Old Rus' craniological groups from Southern Rus' in the area of general component

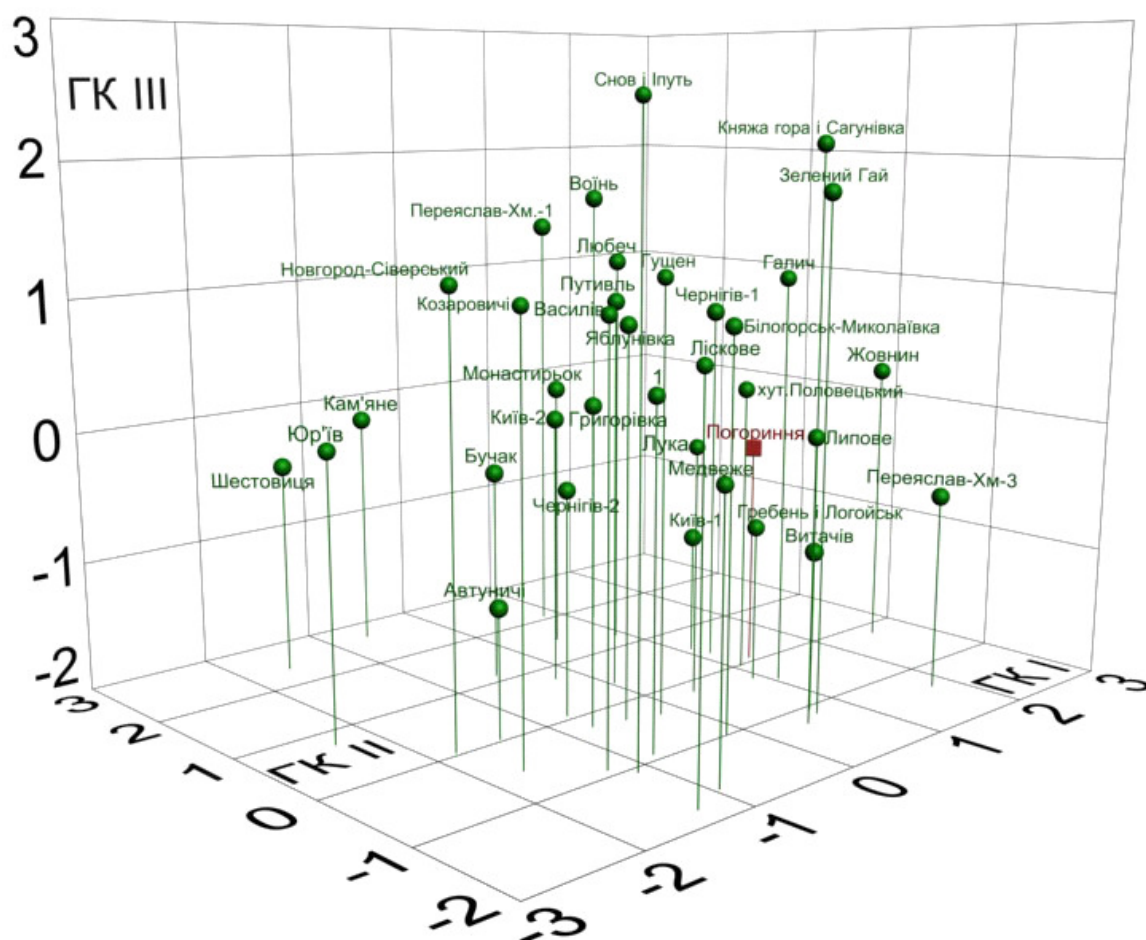

Рис. 9. Розташування 36 давньоруських краніологічної груп з Південної Русі у тривимірному графічному просторі: 1 – Переяслав-Хмельницький-2 (44 черепа, які датовано другою половиною XI–початком XIII ст.) [Рудич, 2014, с. 123]

Fig. 9. Localization of 36 Old Rus' craniological groups from Southern Rus' in three-dimensional graphical area. 1 – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi-2 (44 skulls which are dated back to the second half of XI–beginning of XIII centuries) [Рудич, 2014, с. 123]

2. Загальна чоловіча вибірка X–XIII ст. віднесена до мезокранного, з широким обличчям краніологічного типу з середньошироким носом та помірним його випинанням до рівня профілю обличчя. За даними краніометрії простежено статистичну подібність досліджуваної чоловічої групи X–XIII ст. до вибірки з Путивля.

3. У ході порівняння досліджуваної групи за короткою краніометричною програмою виявлено подібність з балтійською групою Чудь та, меншою мірою, низкою західних серій.

4. Враховуючи морфологічні відмінності у чоловіків і жінок, можна говорити про неоднорідний склад населення Погоріння.

5. За етнічною краніоскопією, де чоловіків і жінок розглядали разом, після аналізу головних компонент простежено подібність досліджуваної групи Погоріння до черепів із території полян і сіверян. Таким чином, за двома краніологічними методиками виявлено однаковий напрям зв'язку.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.* (1964). Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М.: Наука. – 127 с.
- Алексеева Т.И.* (1969). Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. – К.: Наук. думка. – Вип. 4. – С. 73–86.
- Алексеева Т.И.* (1973). Этногенез восточных славян / Т.И. Алексеева. – М.: Изд-во МГУ. – 330 с.
- Алексеева Т.И., Балановская Е.В., Балуева Т.С. и др.* (2002). Этногенез и этническая история восточных славян. Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Научный мир. – 342 с.
- Андрияшев А.М.* (1887). Очерк истории Волынской земли. Императорского университета Св. Владимира. – К. – 239 с.
- Великанова М.С.* (1970). Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук. – Москва. – 20 с.
- Великанова М.С.* (1975). Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. – М.: Наука. – 284 с.
- Гончарова Н.Н.* (2011). Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Науч. альманах. – М. – Вып. 19. – С. 202–216.
- Гравере Р.У.* (2002). Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. – М.: Наука. – С. 205–218.
- Денисова Р.Я.* (1977). Этногенез латышей (по данным краниологии). – Рига. – С. 241–243.
- Дерябин В.Е.* (2008). Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. – М.: МГУ. – 332 с.
- Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* (1966). Древнеруське місто Воїнь. – К.: Наук. думка. – 147 с.
- Долженко Ю.В.* (2013). Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай // Археологія. – К. – № 2. – С. 43–55.
- Долженко Ю.В.* (2014). Антропологічний склад давньоруського Чернігова // Історична антропология та біоархеологія України. – К. – С. 49–84.
- Долженко Ю.В.* (2011). Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. // Болховітінівський щорічник. – К.: Фенікс. – С. 118–134.
- Дяченко В.Д.* (1993). Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наук. думка. – С. 151–166.
- Дяченко В.Д.* (1986). Антропологический состав средневековых восточных славян // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. – М.: Наука. – С. 234–243.
- Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В.* (1984). Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К. – С. 4–26.
- Зіневич Г.П.* (1962). До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. – К. – Вип. 2. – С. 37–47.
- Козак А.Д.* (2005). Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К. – С. 226–241.
- Козак О.Д.* (2000). Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. – К. – № 1. – С. 67–80.
- Козак О.Д.* (2010). Кияни княжої доби // Біоархеологічні студії. – К.: Вид. дім Академічна періодика. – 396 с.
- Козинцев А.Г.* (1980). Дискретные признаки на черепах эпохи бронзы из Южной Сибири / К проблемам методики изучения краниологического полиморфизма // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. – М. – С. 75–99.
- Козинцев А.Г.* (1984). Заднескуловая щель как расоразграничительный признак // Вопросы антропологии. – М. – Вип. 74. – С. 55–61.

- Козинцев А.Г.* (1987). Краниоскопия и расовая классификация // СЭ. – Вып. 2. – С. 12–31.
- Козинцев А.Г.* (1988). Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. – Л.: Наука. – 165 с.
- Коробушкин Т.Н., Саливан И.И.* (1990). Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников) // Археология. – М. – № 3. – С. 138–149.
- Котляр М.Ф.* (1985). Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси X–XIII вв. – К. – 185 с.
- Мельник К.М.* (1910). Раскопки в земле лучан // Труды XI Археологического съезда. – М. – Т. I. – С. 320–321.
- Моця О., Казаков А.* (2011). Давньоруський Чернігів. – К.: Стародавній Світ. – 314 с.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* (1985). Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К. – С. 30–62.
- Покас П.М.* (1984). Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг.: Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81 // О.В. Сухобоков. Историко-культурное развитие южно-русских земель в IX–XIV вв. Подтема “Древнерусский Путивль и его округа”. – К. – С. 181–212.
- Покас П.М.* (1988). Антропологическая характеристика погребений // Приложение к монографии Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К. – С. 135–137.
- Покас П.М.* (1987). До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. – Вип. 58. – С. 94–98.
- Постикова Н.М.* (1966). Антропологическая характеристика средневекового населения Болгарии (IV–XV и XIX–XX вв.) (предварительное сообщение) // Советск. этнография. – № 6.
- Прищепа Б.А.* (2011). Дорогобуж на Горині у 10–13 ст. – Рівне. – 250 с.
- Рудич Т.О.* (1998). Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. – К. – С. 119–124.
- Рудич Т.О.* (1999). До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. (За матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. – № 6. – С. 794–803.
- Рудич Т.О.* (2003). Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвягель // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. – К. – С. 135–142.
- Рудич Т.О.* (2005). Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві // АДУ 2003–2004 рр. – К. – Вип. 7. – С. 420–424.
- Рудич Т.О.* (2014). Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. – К. – 295 с.
- Рудич Т.А.* (2007). Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. – М. – Ч. 2. – № 15. – С. 400–406.
- Русанова И.П.* (1960). Территория древлян по археологическим данным // СА. – 1960. – № 1. – С. 63–69.
- Рычка В.М.* (1988). Формирование территории Киевской земли (IX–первая треть XII в.). – 124 с.
- Саливан И.И.* (1971). Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новгородка // Матеріали з антропології України. – К. – Вип. 5. – С. 92–110.
- Санкина С.Л.* (2000). Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. – СПб. – 105 с.
- Санкина С.Л., Козинцев А.Г.* (1995). Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi. // Антропология сегодня. – М. – Вып. 1. – С. 90–107.
- Сегеда С.П.* (2001). Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. – К. – 256 с.
- Сегеда С.П., Покас П.М.* (1988). Антропологический состав древнерусского городского населения Левобережного Поднепровья // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18–25 сентября, 1985 г. – К. – Т. 2. – С. 150.
- Седов В.В.* (1974). Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии) // Совет. этнография. – № 1. – С. 16–31.

Талько-Гринцевич Ю.Д. (1910). Опыт физической характеристики древних восточных славян // Статьи по славяноведению. Изд. Росс. АН. – Вып. III.

Терський С. (2013). Храмова ділянка на Дитинці літописної Пересопниці у світлі археологічних досліджень // МДАПВ. – Львів. – Вип. 17. – С. 252–263.

Томашевич Т.В. (1988). Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека // Вопросы антропологии. – М. – Вып. 80. – С. 119–128.

Хартанович В.И., Чистов Ю.К. (1984). Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. – Л.: Наука. – С. 74–105.

Buxton L.H.D., Morant G.D. (1933). Essential craniological technique // J. Roy. Anthrop. Inst. – V. 63. – P. 19–47.

Czékus G. (1994). Embertani vizsgálatok Verušić-B (Vojvodina, Jugoszlávia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain. Anthropológiai Közlemények. – Vol. 36. – P. 21–38.

Dodo Y., Ishida H. (1987). Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America // JASN. – Vol. 95. – N 2. – P. 19–35.

Martin R. (1928). Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage. – Jena, Gustaf Fisher. – Bd. II. – 1062 s.

Kozintsev A. (1992). Homo. Ethnic epigenetics: A new approach // Etnische Epigenetik. – Vol. 43/3. – Jena, New York. – P. 213–244.

Rosing F., Schwidetzky I. (1977). Vergleichend – statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Fruchen Mittelalters (500–1000 n.d. z.) // Homo. – Zurich. – Bd. 28. – S. 65–115.

Talko-Hryniewicz J. (1899). Przyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy // MAAE: Akad. Urn. w Krakowie. – T. IV. – Dz. 1.

REFERENCES

Alekseev, V.P., Debec, G.F. (1964). *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovanij*. Moskva: Nauka, 127 pp. (in Russian).

Aleksieieva, T.I. (1969). Antropolohichni sklad naselennia davnoruskykh mist. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 4, 73–86 (in Ukrainian).

Alekseeva, T.I. (1973). *Etnogenez vostochnykh slavyan*. Moskva: Izdatelstvo MGU, 330 pp. (in Russian).

Alekseeva, T.I., Balanovskaya, E.V., & Balueva, T.S. et al. (2002). *Etnogenez i etnicheskaya istoriya vostochnykh slavyan. Vostochnye slavyane. Antropologiya i etnicheskaya istoriya*. Moskva: Nauchnyj mir, 342 pp. (in Russian).

Andriyashev, A.M. (1887). *Ocherk istorii Volynskoj zemli. Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira*. Kyiv, 239 pp. (in Russian).

Velikanova, M.S. (1970). *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya*. Avtoreferat disertatsii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Moskva (in Russian).

Velikanova, M.S. (1975). *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya*. Moskva: Nauka, 284 pp. (in Russian).

Goncharova, N.N. (2011). Formirovanie antropologicheskogo raznoobraziya srednevekovykh gorodov: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna. *Vestnik antropologii, 19. Nauchnyj almanah*. Moskva, 202–216 (in Russian).

Gravere, R.U. (2002). Odontologicheskij aspekt etnogeneza i etnicheskoi istorii vostochnoslavyanskih narodov. *Vostochnye slavyane. Antropologiya i etnicheskaya istoriya*. Moskva: Nauka, 205–218 (in Russian).

Denisova, R.Ya. (1977). *Etnogenez latyshej (po dannym kraniologii)*. Riga, 241–243 (in Russian).

Deryabin, V.E. (2008). *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlya antropologov*. Moskva: MGU, 332 pp.

Dovzhenok, V.I., Honcharov, V.K., & Yura, R.O. (1966). *Drievneruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka, 147 pp. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Iu.V. (2013). Antropolohichni materialy z davnoruskoho kurhannoho kompleksu u khutora Zelenyi Hai. *Arkheolohiia, 2*. Kyiv, 43–55 (in Ukrainian).

- Dolzhenko, Iu.V. (2014). Antropologichnyi sklad davnoruskoho Chernihova. *Istorychna antropohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*. Kyiv, 49–84 (in Ukrainian).
- Dolzhenko, Iu.V. (2011). Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyivskoho Arsenalu XVII–XVIII st. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk*. Kyiv: Feniks, 118–134 (in Ukrainian).
- Diachenko, V.D. (1993). Antropologichnyi sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (XI–XIII st.) // *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984–1989*. Kyiv: Naukova dumka, 151–166 (in Ukrainian).
- Diachenko, V.D. (1986). Antropologicheskij sostav srednevekovykh vostochnykh slavyan. *Problemy evolyucionnoj morfologii cheloveka i ego ras*. Moskva: Nauka, 234–243 (in Russian).
- Dyachenko, V.D., Pokas, P.M., & Suhobokov, O.V. (1984). Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoj Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoe). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniya na territorii Ukrainy*. Kyiv, 4–26 (in Russian).
- Zinevych, H.P. (1962). Do antropohii Shestovyt'skoho mohyl'nyka. *Materialy z antropohii Ukrainy*, 2. Kyiv, 37–47 (in Ukrainian).
- Kozak, A.D. (2005). Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In *Petrashenko, V.A. Drevnerusskoe selo (po materialam poselenij u s. Grigorovka)*. Kyiv, 226–241 (in Russian).
- Kozak, O.D. (2000). Antropologichnyi sklad ta morfologichni rysy davnoruskoho naselennia Serednoho Podniprov'ia (za materialamy mohyl'nyka Hryhorivka). *Arkheolohiia*, 1. Kyiv, 67–80 (in Ukrainian).
- Kozak, O.D. (2010). *Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii*. Kyiv: Vydavnychi dim Akademichna periodyka, 396 pp. (in Ukrainian).
- Kozincev, A.G. (1980). Diskretnye priznaki na cherepakh epohi bronzy iz Yuzhnoj Sibiri. K problemam metodiki izucheniya kraniologicheskogo polimorfizma. *Issledovaniya po paleoantropologii i kraniologii USSR*. Moskva, 75–99 (in Russian).
- Kozincev, A.G. (1984). Zadneskulovaya shhel kak rasorazgranichitelnyj priznak. *Voprosy antropologii*. Moskva, 74, 55–61 (in Russian).
- Kozincev, A.G. (1987). Kranioskopiya i rasovaya klassifikaciya. *Sovetskaya Etnografiya*, 2, 12–31 (in Russian).
- Kozincev, A.G. (1988). *Etnicheskaya kranioskopiya: rasovaya izmenchivost shvov cherepa sovremennogo cheloveka*. Leningrad: Nauka, 165 pp. (in Russian).
- Korobushkin, T.N., & Salivan, I.I. (1990). Selskoe naselenie Srednego Pobuzhya IX–XIII vv. (po materialam kurgannykh mogilnikov). *Arheologiya*, 3. Moskva, 138–149 (in Russian).
- Kotlyar, M.F. (1985). *Formirovanie territorii i vozniknovenie gorodov Galicko-Volynskoj Rusi X–XIII vv.* Kyiv, 185 pp. (in Russian).
- Melnik, K.M. (1910). Raskopki v zemle luchan. *Trudy XI Arheologicheskogo sezda*, 1. Moskva, 320–321 (in Russian).
- Motsia, O., & Kazakov, A. (2011). *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv: Starodavnii Svit, 314 pp. (in Ukrainian).
- Orlov, R.S., Mocyia, A.P., & Pokas, P.M. (1985). Issledovaniya letopisnogo Yureva na Rosi i ego okrestnostej. *Zemli Yuzhnoj Rusi v IX–XIV vv.* Kyiv, 30–62 (in Russian).
- Pokas, P.M. (1984). Antropologicheskaya harakteristika serii cherepov iz raskopok v Putivle v 1979–1981 gg. Prilozhenie 1 k planovoj teme 81, 1984/81. *Suhobokov, O.V. Istoriko-kulturnoe razvitie yuzhno-russkikh zemel v IX–XIV vv. Podtema "Drevnerusskij Putivl i ego okruga"*. Kyiv: 181–212 (in Russian).
- Pokas, P.M. (1988). Antropologicheskaya harakteristika pogrebenij. In *Maksimov, E.V., & Petrashenko, V.A. Slavyanskie pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kyiv, 135–137 (in Russian).
- Pokas, P.M. (1987). Do antropohii serednovichnoho naselennia baseinu r. Psel. *Arkheolohiia*, 58, 94–98 (in Ukrainian).
- Postikova, N.M. (1966). Antropologicheskaya harakteristika srednevekovogo naseleniya Bolgarii (IV–XV i XIX–XX vv.) (predvaritelnoe soobshhenie). *Sovetskaya Etnografiya*, 6 (in Russian).
- Pryshchepa, B.A. (2011). *Dorohobuzh na Horyni u 10–13 st.* Rivne, 250 pp. (in Ukrainian).
- Rudych, T.O. (1998). Antropologichnyi sklad naselennia davnoho Halycha. *Halych ta Halytska zemlia*. Kyiv, 119–124 (in Ukrainian).
- Rudych, T.O. (1999). Do pytannia pro antropologichnyi sklad naselennia Ukrainy X–XIII st. *Narodoznachchi zoshyty*, 6, 794–803 (in Ukrainian).

- Rudych, T.O. (2003). Antropolohichniy sklad naselennia davnoruskoho mista Vozviahel. *Starozhytnosti i tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. Kyiv, 135–142 (in Ukrainian).
- Rudych, T.O. (2005). Antropolohichniy sklad naselennia mohylnyka davnoruskoi doby na vul. Patorzhynskoho, 14 u m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 2003–2004 rr.*, 7. Kyiv, 420–424 (in Ukrainian).
- Rudych, T.O. (2014). *Naselennia Srednoho Podniprov'ia I–II tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv, 295 pp. (in Ukrainian).
- Rudich, T.A. (2007). Naselenie Levoberezhnoj Ukrainy v drevnerusskoe vremya (po materialam mogilnika Pereyaslav-Hmelnickij). *Vestnik antropologii*, 2(15). Moskva, 400–406 (in Russian).
- Rusanova, I.P. (1960). Territoriya drevlyan po arheologicheskim dannym. *Sovetskaya arheologiya*, 1, 63–69 (in Russian).
- Rychka, V.M. (1988). *Formirovanie territorii Kievskoj zemli (IX–pervaya tret XII v.)*. 124 pp. (in Russian).
- Salyvon, I.I. (1971). Kraniolohichna kharakterystyka serednovichnoho naselennia m. Novohrudka. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 5. Kyiv, 92–110 (in Ukrainian).
- Sankina, S.L. (2000). *Etnicheskaya istoriya srednevekovogo naseleniya Novgorodskoj zemli po dannym antropologii*. Sankt-Peterburg, 105 pp. (in Russian).
- Sankina, S.L., Kozincev, A.G. (1995). Antropologicheskaya harakteristika serii skeletov iz srednevekovykh pogrebenij Staroj Ladogi. *Antropologiya segodnya*, 1. Moskva, 90–107 (in Russian).
- Seheda, S.P. (2001). *Antropolohichniy sklad ukrainskoho narodu. Etnohenetychnyi aspekt*. Kyiv, 256 pp.
- Segeda, S.P., & Pokas, P.M. (1988). Antropologicheskij sostav drevnerusskogo gorodskogo neseleniya Levoberezhnogo Podneprovya. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arheologov-slavistov. Kiev, 18–25 sentyabrya, 1985 g.*, 2. Kyiv, 150 (in Russian).
- Sedov, V.V. (1974). Slavyane Srednego Podneprovya (po dannym paleoantropologii). *Sovetskaya etnografiya*, 1, 16–31 (in Russian).
- Talko-Grincevich, Yu.D. (1910). Opyt fizicheskoy harakteristiki drevnih vostochnykh slavyan. *Stati po slavyanovedeniyu*, 3. Izdatelstvo Rossijskoj akademii nauk.
- Terskyi, S. (2013). Khramova dilianka na Dytyntsi litopysnoi Peresopnytsi u svitli arkheolohichnykh doslidzhen. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17. Lviv, 252–263 (in Ukrainian).
- Tomashevich, T.V. (1988). Zakonomernosti raspredeleniya chastot nadglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka. *Voprosy antropologii*, 80. Moskva, 119–128 (in Russian).
- Hartanovich, V.I., & Chistov, Yu.K. (1984). Antropologicheskij sostav srednevekovogo naseleniya Izhorskogo plato. *Problemy antropologii drevnego i sovremennogo naseleniya Severa Evrazii*. Leningrad: Nauka, 74–105 (in Russian).
- Buxton, L.H.D., & Morant, G.D. (1933). Essential craniological technique. *J. Roy. Anthropol. Inst.*, 63, 19–47.
- Czékus, G. (1994). Embertani vizsgálatok Verušić-B (Vojvodina, Jugoszlávia) XI. századi temetkezéseinek csontvázmaradványain. *Anthropológiai Közlemények*, 36, 21–38.
- Dodo, Y., & Ishida, H. (1987). Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America. *Journal of the American Society of Nephrology*, 95(2), 19–35.
- Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage*, 2. Jena, Gustaf Fisher, 1062 s.
- Kozintsev, A. (1992). Homo. Ethnic epigenetics: A new approach. *Ethnische Epigenetik*, 43/3. Jena, New York, 213–244.
- Rosing, F., & Schwidetzky, I. (1977). Vergleichend – statistische Untersuchugen zur Anthropologie der Fruchen Mittelalters (500–1000 n.d. z.). *Homo*, 28. Zurich, 65–115.
- Talko-Hrynecwicz, J. (1899). Przyczynek do poznania swiata kurhanowego Ukrainy. *MAAE: Akad. Urn. w Krakowie*, 4(1).

Стаття: надійшла до редакції 22.05.2015
прийнята до друку 27.06.2015

**ANTHROPOLOGICAL MATERIALS OF X–XIII CENTURIES FROM TOWNS
OF UPPER GORYN' RIVER REGION – DOROGOBUZH AND PERESOPNYTSYA**

Yuriy DOLZHENKO¹, Bohdan PRYSHCHEPA²

*¹Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Heroes of Stalingrad avenue, 12, 04210, Kyiv, Ukraine, e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net*

*²Rivne State Humanitarian University,
Stepan Bandera Str., 12, 33028, Rivne, Ukraine, e-mail: archeol57@mail.ru*

In the article ethnic features are examined on the skulls from Old Russ towns of Dorogobuzh and Peresopnytsya found in 1984, 1989 and 2003. The lands above the river Horyn are frequently mentioned in chronicles as the separate territory “Pohoryna”, “towns of Pohoryna”. In Kyiv Rus becoming period in the Horyn basin lay boundaries between tribal unions of Volynians, Drevlians and Drehovyches. According to written sources in late 11th–12th ct. volost (district) of Pohorynnia was not only a demarcative zone between Kyiv and Volyn lands. It also was a peculiar surplus fund of Kyiv princes. These princes often took the lands in Pohorynnia to grant their vassals. In this regard, we offer to consider “Pohorynnia” not only geographic but also social name. It has been denoted that female series from Pogorynya brings in itself the same mezocranic, average-faced craniological type where Polans of Kyiv and Chernigiv belong after the classification of T. Rudych. Using the typology of V. Dyachenko we have found out that male collected series belongs to Neo Polisyia anthropological type of East-Slavic tribes. After typology of T. Alekseeva, male sample belongs to mezodolichocranic relatively wide-faced type where also Tivertsi, Uliches and Drevlians belong. After discrete-varying features when male and females are examined together, after the analyses of the main components the similarity of investigated Pogorynya's group to the skulls from the territory of Drevlians and Severians is revealed. While comparing the investigated group after reduced craniological data, the similarity has been discovered to Baltic group of Chud and ranges of west series.

Key words: craniology, craniосcopy, archeology, upper Goryn' River region, anthropology, Old Russ.